

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Həmidova Mədinə Bəhruz qızı

“Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətləri ilə əməkdaşlıq
münasibətlərinin inkişafı”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şirfi və adı

060401

“Dünya iqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma

“Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri”

Elmi rəhbər:

i.e.d.,dos. Quliyev M.Y.

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. Cəmilov M. R.

Kafedra müdiri: i.e.d prof. Hacıyev Ş.H.

BAKI-2016

MÜNDƏRİCAT

REFERAT.....	3
GİRİŞ.....	7
Fəsil I. Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsasları.....	9
1.1 Xəzərin statusunun hüquqi konsepsiyası və hövzə dövlətlərinin geoiqtisadi mövqeyi	9
1.2 Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin iqtisadi inkişafında xarici investisiya resurslarından istifadənin əhəmiyyəti.....	27
1.3 Xəzər regionunda tranzit-kommunikasiya sistemlərinin formalaşması və inkişafında beynəlxalq layihələrin rolu.....	37
Fəsil II. Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi	48
2.1 Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti və strukturu	48
2.2 Xəzəryanı və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrinin iqtisadi durumu və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarında bu ölkələrin qiymətləndirilməsi.....	55
2.3 Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə investisiya əməkdaşlığının vəziyyəti və müasir meylləri.....	59
Fəsil III. Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin investisiya əməkdaşlığının geoiqtisadi perspektivləri.....	70
3.1 Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin iqtisadi inkişafında enerji sahəsində əməkdaşlıq perspektivləri.....	70
3.2 Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin geoiqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətləri.....	77
Nəticə və təkliflər.....	84
Ədəbiyyat siyahısı.....	90
Annotasiya.....	95

Referat

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. XX əsrin sonunda milli müstəqilliyini və dövlət suverenliyi əldə edən Azərbaycan Respublikasının Xəzər regionunda yerləşməsi onun siyasi, iqtisadi potensialına, inkişaf prioritetlərinə, xüsusilə xarici siyasətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Bu gün Xəzər regionu böyük neft hövzəsi kimi strateji və geoiqtisadi mövqe baxımından, Şərq-Qərb, Şimal-Cənub tranzit-kommunikasiya sistemlərinin qovşağında dayandığından dünyanın aparıcı dövlətlərinin daim diqqət mərkəzindədir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda tutduğu mövqeyi, bu regionda iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi strategiyasıdır.

Tədqiqat işində neft strategiyası Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün hərəkətverici qüvvə kimi qiymətləndirilir və bunun həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər amil isə Azərbaycanın xarici siyasətinin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri olan Xəzərin hüquqi statusu məsələsində Xəzər hövzəsi dövlətlərinin tutduğu mövqeyin təhlili və buna elmi-konseptual yanaşma cəhdidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda əməkdaşlığını dərinlən tədqiq etmək, bu kontekstdə ölkəmizin geostrateji problemlərinin araşdırmaq, təhlil etmək və elmi nəticələr çıxarmaq günün tələbinə çevrilmişdir. Bundan başqa regionda Azərbaycanın inkişaf perspektivlərini hərtərəfli və geniş tədqiq etməklə müvafiq proqnozların verilməsi dövlətçiliyimizin gələcək inkişafı üçün çox əhəmiyyətli hesab oluna bilər.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat obyektini Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətlərinin iqtisadiyyatı, predmetini isə region dövlətlərinin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri, əməkdaşlıq münasibətləri və ona təsir edən geoiqtisadi proseslər təşkil edir .

Tədqiqat obyektinin regional müstəvisi kimi BMT və DB-nun təsnifatına əsaslanaraq Xəzər və Mərkəzi Asiya ölkələri - Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan arasında iqtisadi əməkdaşlığı təhlil edilmişdir.

Tədqiqatda əməkdaşlıq münasibətlərinin predmetini həmçinin Xəzər neftinin əhəmiyyəti, investisiya amilləri, tranzit-kommunikasiya sistemləri, maliyyə-kredit münasibətlərinin öyrənilməsi təşkil edir .

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Xəzərin hüquqi statusu anlayışının izah edilməsi, problemin hüquq normaları və beynəlxalq təcrübə kontekstində tədqiqi;
- Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı Xəzəryanı dövlətlərin mövqelərinin təhlili;
- Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda geoiqtisadi proseslərin səciyyələndirilməsi və Azərbaycanın əməkdaşlıq münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;
- Ölkəmizin regionda yeri və rolunun öyrənilməsi və bu amillərin xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasına təsirinin qiymətləndirilməsi;
- Mərkəzi Asiya və Xəzəryanı ölkələrin iqtisadi inkişafının reallaşmasında neft strategiyasının əhəmiyyətinin xarici iqtisadi fəaliyyət kontekstində öyrənilməsi;
- Əsas İxrac Kəmərlərinin geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyətinin regional dövlətlərinin əməkdaşlığının inkişafındakı rolunun tədqiq edilməsi;
- Xəzər regionunda tranzit-kommunikasiya sistemlərinin formalaşması və inkişafı problemlərinin həllində Azərbaycanın iştirakı formalarının öyrənilməsi;
- Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin reallaşdırılması perspektivlərinin proqnozlaşdırılması və regional əməkdaşlıq sistemində ölkəmizin davamlı inkişafına şərait yaradan meyillərin üzə çıxarılması və s.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatının nəticələri nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığının sistemli təhlilinin nəticələrinin ümümləşdirilməsi və beynəlxalq institutların analitik informasiya mənbələrindən geniş istifadə əsasında alınan nəticələrin əsaslandırılması baxımından dissertasiya tədqiqatı nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətlərinin iqtisadi əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf proseslərinin təmayülləri ilə bilavasitə əlaqədar magistr tədqiqatlarında, elmi məruzələrin hazırlanmasında istifadə dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyətini təşkil edə bilər.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları, Beynəlxalq Enerji Agentliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının hesabat materialları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (İMF) proqnozları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Dissertasiya işində tədqiqatın əsas elmi yeniliyini aşağıdakılar təşkil edir:

- Xəzərin hüquqi statusu probleminin müəyyən edilməsi ilə bağlı müxtəlif mövqelərin iqtisadi münasibətlərə təsirinin araşdırılması;
- Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin həlli istiqamətində konkret təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;
- Müasir beynəlxalq konfliktlər şəraitində Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlıq prosesində tranzit – kommunikasiya sistemlərinin inkişafının rolunun tədqiqi (regionun tranzit ölkə kimi mövqeyi) ;
- Regionda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolları və perspektivlərinin təhlili;
- Azərbaycanın region ölkələri ilə yeni əməkdaşlıq istiqamətlərinin və perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işinin strukturu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: giriş, üç fəsil (8 paragraf), nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş

ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, kompyuterdə yığılmış 96 səhifə həcmindədir. Burada 8 cədvəl, 1 diaqram və 2 şəkil verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsasları tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində Mərkəzi Asiya və Xəzər region ölkələrinin investisiya əməkdaşlığının geoiqtisadi perspektivləri tədqiq edilmişdir.

GİRİŞ

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxşahəli inkişafını təmin etmək üçün böyük üstünlüklərə malikdir. Məhz buna görə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Xəzər və Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf modelinin konseptual əsaslarının işlənib hazırlanması zamanı hər şeydən əvvəl sözügedən ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir edən xarici və daxili amillərin qiymətləndirilməsi lazımdır. Ancaq bu amillərin üzə çıxarılaraq obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsindən sonra hansı ölkə üçün hansı xarici iqtisadi inkişaf modelinin daha münasib olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dissertasiyanın əsas məqsədi və vəzifələri qoyulan problemin aktuallığından irəli gəlir. Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri Xəzər və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji qaynaqlarının bölgə və dünya ölkələri üçün əhəmiyyətini araşdırmaqdan və bu çoxtərəfli prosesin təkmilləşdirilməsi yollarını aşkar etməkdən ibarətdir. Xəzər hövzəsinin zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması qloballaşan və getdikcə enerjiyə tələbatı artan dünyada bu bölgənin iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini artırmaqdadır İlk olaraq Azərbaycan, öz enerji siyasəti və iqtisadi mənfəətləri istiqamətində, neft və təbii qaz yataqlarının işlənməsi və əldə edilən məhsulların ixracatının reallaşdırılması istiqamətində addımlar atmışdır. Bunun ardından Mərkəzi Asiyanın neft-qaz resursları ilə zəngin ölkələri enerji layihələrində iştirak üçün iqtisadi mənafeleəri istiqamətində müəyyən işlər görməyə başlamışlar. Avropa ilə Asiya qitələrinin arasında tranzit rolunda çıxış edən Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatçısı və ixracatçısı kimi yalnız region ölkələrin deyil, həm də bütövlükdə Avropa və Asiyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Xəzər dənizində olan zəngin neft və təbii qaz yataqları Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada yerləşən Qazaxıstan və Türkmənistan üçün böyük önəm daşıyır. Belə ki, bu ölkələr həm iqtisadi gəlir əldə etmək, həm də ölkə əhalisinin benzinə

və təbii qaza olan tələbatını ödəmək üçün Xəzərin təbii sərvətlərindən geniş şəkildə istifadə edirlər. Digər tərəfdən isə bölgədə olan Rusiya və İran bu ölkələrə təsir edə bilmək üçün Xəzərdən siyasi bir ünsür kimi istifadə edir. Məqalədə sadalanan Xəzərin sahib olduğu neft ehtiyatlarının miqdarını, Avropa və Amerika şirkətlərinin bölgəyə marağını, Rusiya və İranın məsələyə yaxınlaşma tərzini nəzərə alsaq Xəzər neftinin Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində ana başlıqlardan biri olduğu görülməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev andiçmə mərasimində bu siyasətin davam edəcəyini bir daha təsdiq edərək demişdir: “Növbəti beş il ərzində biz strateji layihələri icra etməliyik. Bu layihələr dünya miqyaslı layihələrdir. Azərbaycan burada aparıcı rol oynayır. Onların arasında TANAP layihəsi və Trans-Adriatik boru kəməri layihəsi xüsusi yer tutur. Bu layihələr böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Eini zamanda, bu layihələrin icrası çox geniş beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edir. Hazırda bu layihələrdə iştirak edən bütün ölkələrlə Azərbaycanın çox gözəl münasibətləri vardır. Bu iki layihəni biz növbəti beş il ərzində icra etməliyik. Bu, o qədər də asan məsələ deyildir. Ancaq bu günə qədər atılmış addımlar, cəsarətli və düşünülmüş siyasətimiz, əminəm ki, bu layihələrin icrasında da bizə kömək göstərəcəkdir. Bu layihələrin icrası Azərbaycanı bundan sonra onilliklər ərzində çox önəmli beynəlxalq oyunçuya çevirəcəkdir.”

Göründüyü kimi, bu gün Azərbaycanın xarici siyasətində böyük önəm verilən hərtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələsi nəinki gündəlikdən düşmür, əksinə, daha yeni çalarlar alır, yeni variantlarla zənginləşir. Bu isə ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuz və qüdrətinin artmasına, dünya iqtisadiyyatına güclü inteqrasiyasına, eləcə də həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verəcəyinə əminliyinin artmasına və ən əsası müstəqil Azərbaycanın qüdrətlənməsinə növbəti zəmin yaradır.

Fəsil I. Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsasları

1.1. Xəzərin statusunun hüquqi konsepsiyası və hövzə dövlətlərinin geoiqtisadi mövqeyi

Xəzər dənizi SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya-İran-Azərbaycan-Qazaxıstan-Türkmənistan maraqlarının zonasına çevrildi. SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya kimi yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Xəzəryanı dövlətlərin sayı beş olmuşdur. Hal-hazırda bu dövlətlər öz iqtisadi və siyasi maraqlarını nəzərə alaraq, Xəzərdən istifadənin özlərinə sərfəli variantlarını irəli sürürlər. Bəzi dövlətlər Xəzərdən sahilyanı dövlətlərin birgə istifadə etməli olduğunu, başqa sözlə desək, onu yalnız sahilyanı dövlətlərə məxsus olan qapalı su hövzəsi hesab edirlər. Digər ölkələr Xəzər dənizinin dünya praktikasına uyğun sektorlara bölgüsünü prinsipini təklif edir. Hazırda Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycan arasında dənizin dibinin milli sektorlara bölgüsü haqqında müqavilə bağlansa da, Xəzərin statusu məsələsi hələ ki, tam həll olunmayıb. İran və Türkmənistan Xəzərin hüquqi statusu məsələsində nümayiş etdirdiyi fərqli (qeyi-konstruktiv) mövqe aradan qalxmamış, bu iki dövlətin dənizin Azərbaycan sektorunda yerləşən bəzi yataqlara olan iddiaları Xəzəryanı dövlətlər arasında münasibətləri bir qədər də gərginləşdirmişdir. Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsini tədqiq edərkən ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər dənizi nadir su hövzəsidir və analoqu olmayan karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Məhz buna görədir ki, son on beş ildən artıq bir müddət ərzində regionda maraqlı olan dünya dövlətlərinin diqqəti Xəzərin problemlərinə yönəlmişdir. Bu problemlər məcmu halında regionda qlobal geosiyasi toqquşmalara səbəb olan mürəkkəb ziddiyyəti əks edir. Sovet İttifaqının dağılması və yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi ilə meydana çıxan Xəzər dənizi problemi faktiki olaraq geosiyasi, geoiqtisadi və beynəlxalq-hüquqi məsələlərdən ibarətdir. [1, səh 113]

Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan Xəzər dənizi hövzəsində zəngin neft və qaz yataqlarını kəşf etməklə onların çıxarılmasına başladıqdan sonra, və bu yataqlardan

neft və qazın çıxarılmasında Qərb şirkətləri ilə müqavilələr imzalamaları Rusiya və İrani narahat etməyə başlamışdır. Rusiya regionda var olan etibarını möhkəmləndirmək və Xəzərin iqtisadi potensialından istifadə edə bilmək üçün Xəzərin statusundan da məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır.

Lakin hüquqi statusla bağlı məsələ "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından dərhal sonra gündəmə gətirilmişdir. Sərhədlərin müəyyən edilməsindən əlavə, Xəzərin "göl", "su hövzəsi" və ya "dəniz" (qapalı/yarımqapalı) adlandırılması da mübahisəli mövzu olmuşdur. BMT-nin Dəniz hüququ üzrə konvensiyasının 122-ci maddəsinə əsasən, Xəzər yarımqapalı dəniz kimi müəyyən edilsə də, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan həmin konvensiyaya qoşulmadığından, adıçəkilən maddə mübahisəlidir və bütün sahilyanı dövlətlərə mütləq şamil olunmur.

SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər dənizinin hüquqi statusuna yenidən baxılması zərurətə çevrildi. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun təsbit edilməsinin zəruriliyini və sahilyanı dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin iclasında (Aşqabad, 11-12 noyabr 1996-cı il) Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın işlənməsi üzrə xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrup yaradıldı. [36]

Xəzəryanı dövlətlər arasında aparılan danışıqlar, məsləhətləşmələr və fikir mübadilələri onu göstərir ki, bu dövlətlərin mövqelərinin tam üst-üstə düşməməsinə baxmayaraq, bütün sahilyanı ölkələr, ümumiyyətlə, Xəzər dənizinin bölünməsi məsələsinə tərəfdardırlar.

Xəzərin dibinin bölünməsi məsələsində Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında qarşılıqlı iddialar yoxdur. Bu ölkələr arasında sözügedən məsələ üzrə həm ikitərəfli, həm də üçtərəfli müqavilələr mövcuddur. Tərəflər həmçinin ayırıcı xəttin koordinatının müəyyənləşdirilməsində də həmfikirdirlər. Məsələ yalnız Türkmənistan və İranla razılaşdırılmayıb. Bu səbəbdən indiyənədək Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi üzrə çoxillik müzakirələr hələ də nəticəsiz olaraq qalır. [36]

Xəzərin hüquqi statusunun həll olunmaması sahilyanı ölkələri arasında münasibətlərdə tam yaxınlaşmaya imkan verməyən əsas problemlərdəndir. Məsələnin həll

olunmamasının nəticəsidir ki, Xəzərin həm enerji, həm də bioloji ehtiyatlarının mənimsənilməsi ilə bağlı anlaşılmazlıqlar davam edir.

Xəzər dənizinin hüquqi status probleminin həllində bir neçə əsas və bir neçə qeyri əsas yanaşma mövcud olmuşdur.

Bunlardan ən çox diqqət çəkən dörd yanaşma aşağıdakılardır:

- I.** Azərbaycanın təklif etdiyi birinci yanaşmaya görə, Xəzər ətrafda yerləşən beş ölkənin milli ərazilərini birləşdirən, xarici su hövzələri ilə çay vasitəsilə əlaqəsi olan, unikal bir dənizdir. Müvafiq olaraq BMT-nin “Dəniz hüquqları haqqında” Konvensiyasının bütün tələbləri onun statusunun müəyyən olunmasına və xəzərətrafi ölkələrin milli hüquqlarının həyata keçirilməsinə tətbiq edilməlidir. Bu yanaşmaya görə dənizin dibi və səthi orta xətt prinsipi üzrə milli sektorlara bölünməli və hər bir ölkə öz sektorunda beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq fəaliyyət azadlığı əldə etməlidir.
- II.** İkinci yanaşma, Rusiya və İranın irəli sürdüyü yanaşma idi. Bu təklif tərəfdarları Xəzəri “qapalı su hövzəsi” adlandıraraq, “Dəniz hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasının tələblərinin ona tətbiq edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü iddia edir, hər hansı ölkənin öz iqtisadi zonasında müstəqil fəaliyyət göstərməsini qəbul edilməz sayır və bütün sahilyanı ölkələrdən su hövzəsinin “ümumi istifadəsi tələblərinə” əməl etmələrini tələb edirlər.
- III.** Xəzərin hüquqi statusu mövzusunda ortaya qoyulan üçüncü yanaşma isə dənizin beş ölkə arasında bərabər bölünməsinə nəzərdə tutur. İranın irəli sürdüyü bu həll yoluna Xəzərlə ən uzun sahili olan dövlətlər Qazaxıstan və Rusiya qarşı çıxır. Mövcud bölünmədə yalnız Qazaxıstanın payı 20 faizdən çoxdur. İran ilə sərhədi olan Azərbaycan və Türkmənistan kimi ölkələr öz paylarından İrana təhvil verəcəyi halda özlərinə qonşu olan Qazaxıstandan pay ala bilməyəcəyini bildikləri üçün bu yanaşmanın əleyhinədir. Bu variant nəinki heç bir yerli və beynəlxalq hüquqa uyğun gəlmirdi, həm də mütəxəssislər tərəfindən “ümumiyyətlə reallaşdırılması coğrafi cəhətdən mümkün olmayan” təklif kimi dəyərləndirilmişdir.
- IV.** Dördüncü yanaşma, kompromis kimi Rusiyanın və İranın sonradan təklif etdiyi və yenə də heç bir beynəlxalq və yerli hüquqa söykənməyən “kompromis variant”

adlanırdı. Bu varianta görə Xəzərdə hər bir sahiyanı ölkə 12 millik sahil zonası üzərində suveren hüquqa malik olur (İran variantında rəqəmlər bir qədər fərqlidir- Ə.H.), bundan sonrakı 25 mil ərazi “iqtisadi zona” kimi qəbul edilir, dənizin ortasındakı qalan ərazilərsə 5 sahiyanı ölkənin ümumi istifadəsinə verilirdi.[30],[7]

Rusiya Xəzərdə qonşusu olduğu Qazaxıstan və Azərbaycan ilə razılaşıaraq problemi həll etmək istəyir. Çünki, Rusiya problemin davam etməsinin bölgədəki ehtiyatların istifadəsinin gecikməsinə səbəb olduğunu düşünür, eyni zamanda Azərbaycanın ABŞ və Avropa Birliyinə yaxınlaşmasından narahatlıq keçirir. Azərbaycan Xəzəri bir "göl" olaraq qəbul edir və bu gölün sahil ölkələri arasında “milli sektorlara” uyğun olaraq bölünməsinin tərəfdarıdır. Azərbaycan və Türkmənistanın tezislərin bir-birinə olduqca yaxın olmasına baxmayaraq iki ölkə arasında ciddi bir anlaşılmazlıq da var. İki ölkə arasındakı anlaşılmazlığın əsas nöqtəsi “orta xəttin çəkilməsi” mərhələsində ortaya çıxır. Türkmənistan Azərbaycanın Abşeron yarımadası vasitəsilə Xəzərin dərinliklərinə doğru daxil olduğunu, buna görə də Azərbaycan ilə özü arasında orta xəttin çəkilməsi zamanı Abşeron yarımadasının nəzərə alınmaması lazım olduğunu bildirir. İki ölkə arasındakı anlaşılmazlıq səbəbi ilə “Kəpəz” və “Azəri-çıraq” yataqları mübahisəli hesab olunur. Azərbaycanın nəzarətində bu yataqlar Türkmənistanın iddiaları qəbul olunacağı halda Türkmənistana aid milli sektora daxil olacaq. Qazaxıstan Xəzərin şimalında Rusiya ilə yaşaya biləcəyi anlaşılmazlığı həll etmək üçün bu ölkə ilə bir müqavilə bağlamış, iki ölkə dəniz sərhədlərinin müəyyən olunmasında “orta xətt” prinsipinə söykənərək sərhəd bölgəsindəki enerji yataqlarının bərabər istifadəsində razılaşmışdır. Qazaxıstan bənzər bir razılaşmanı Azərbaycan ilə də əldə edib. Yəni, Xəzərin şimalındakı bölgü istiqamətində bir konsensusun olduğu deyilə bilər. Amma Rusiya enerji şirkəti “Lukoil”un Rusiya-Qazaxıstan sərhədini keçdiyi üçün Qazaxıstanın Rusiyaya dəfələrlə nota verdiyini də bilirik.[26]

İranın yaxın zamanlarda Xəzərdəki “Sərdar Cəngal” neft yatağından ilkin neft hasilatına başlaya biləcəyinə dair yayılan məlumatlar hələ 2015-ci ilin əvvəlindən müzakirə mövzusu olmuşdur. İran Azərbaycanın bu yatağa aidiyyətini qətiyyətlə inkar edir. Bu da tərəflər arasında növbəti gərginliyə və münaqişəyə gətirib çıxara bilər.

Bu məsələdən ən çox əziyyət çəkən tərəflərdən biri də məhz Azərbaycandır. Bilindiyi kimi, ölkəmizin İran və Türkmənistanla mübahisəli yataqlar probleminin mövcudluğu dənizdə daha böyük enerji hasilatına imkan vermir. Lakin hazırda Türkmənistan dənizin statusunun müəyyən edilməsinə əvvəlki dövrlə müqayisədə maraq göstərməyə başlayıb. Hesab edilir ki, bu ölkənin status məsələsində Azərbaycanla razılıq əldə etməsi "Transxəzər" layihəsinin də reallaşmasına gətirib çıxara bilər. Rusiyanın "Nezavisimaya qəzeta" mətbu orqanı da yazır ki, Azərbaycan və Türkmənistan bu məsələdə razılığa gəlir. Nəşr yazır ki, mövcud vəziyyətdə Xəzərin enerji resurslarının çatdırılmasında, hər şeydən əvvəl, Avropa Birliyi maraqlıdır. Elə bu da "Transxəzər" boru kəmərinin tikintisinə təsir edir.

Xəzərin hüquqi statusu məsələsi niyə həllini tapmır?

➤ Birincisi, beş dövlətin müxtəlif maraqlarıdır. Bu, təəccüblü deyil. Hər bir ölkənin özü üçün nəyin vacib olub-olmadığını müəyyənləşdirmək hüququ var. Danışqların beş iştirakçısının maraqlarının balansını saxlamaq həmişə iki və ya üç iştirakçının maraqlarını tarazlaşdırmaqdan daha çətindir.

➤ İkinci səbəb Xəzər dənizinin unikallığıdır. Ona beynəlxalq dəniz hüququnun universal normalarını tətbiq etmək olmur. Özünəməxsus formullar tapmaq lazımdır.

Digər səbəblərə nəzər salmaq.

Aydındır ki, şimal qonşumuz Xəzərə təkcə Avropa bazalarında öz monopolist qaz satıcısı statusunu qoruyub saxlamaq amili kimi baxmır, eyni zamanda dənizdə ABŞ (Qərb) hərbi mövcudluğunun mümkünliyünü nəzərə alaraq taktikasını qurur.

Xəzərin hüquqi statusunun on illərdir qeyri-müəyyən qalmasının əsas səbəbi də budur.

Qərbin bölgədə, o cümlədən Xəzərdə möhkəmlənməsini Rusiyanın ardınca ciddi şəkildə arzulamayan ikinci sahiləli dövlət – İrandır. Bu maraq Moskva ilə Tehranı təbii müttəfiqlərə çevirir.

Təsadüfi deyil ki, özünü qeyri-real təklifi ilə dənizin yekun hüquqi statusunu əngəlləyən ölkələrdən biri məhz İrandır. Cənub qonşumuz da qeyri-müəyyənlikdən

yararlanaraq və Rusiya kimi iqtisadi sanksiyaların ağırlığına baxmayaraq, dənizdə hərbi gücünü artırmağa səy edir.

Tehran son illər Xəzərdəki donanmasını gücləndirməklə, onu kiçik sualtı qayıqlarla və raket gəmiləri ilə təchiz etməkdədir. Ancaq şəxsizdir ki, ən böyük donanma Rusiyaya məxsusdur. Qərblə qarşıdurma kontekstində Moskvaya Xəzərdə öz mövqeyini gücləndirmək indi hava-su kimi lazımdır.

Akvatoriyada “əzələ gücü”nü artırmaq isə Moskvaya həmçinin dənizlə bağlı onun iradəsindən kənar yeni enerji layihələrini əngəlləmək üçün lazımdır. Son illər xarici siyasətində (Ukrayna) terror üsullarına da əl atan Rusiya bu yolla ən azı, belə layihələri təhdid altda saxlayır, onların təhlükəsizliyinə zəmanət vermədiyi haqda eyhamlar vurur. Bu cür layihələrdən biri də “Transxəzər” qaz kəməridir. Layihənin təzədən Avropanın gündəminə gəlməsi sözsüz ki, Rusiya və İrani bərk qıcıqlandırır, onların Xəzərdəki maraqları ilə, o sırada energetik maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki belə kəmərlər Moskva və Tehranın Avropa üçün energetik dəyərini azaldır.

İrannın hədəfi Azərbaycandır.

İrannın Xəzərin beş bərabər hissəyə bölünməsinə nəzərdə tutan prinsipi etirazla qarşılanır. İrannın Xəzərdəki paylaşma mübarizəsi çərçivəsindəki mövqeyinin Azərbaycana zərər vermək, bu ölkənin iqtisadi inkişafının arxasındakı ən əhəmiyyətli silah olan enerji ehtiyatlarının rolunu zəiflətmək olduğu da ortadadır. Bu baxımdan İrannın Xəzərdə Azərbaycanla problem yaşayan Türkmənistanı dəstək verdiyini də görürük. İran Azərbaycanın Xəzərdəki enerji ehtiyatları çərçivəsində Türkiyə, Avropa Birliyi və ABŞ ilə əməkdaşlıq etdiyini görür və bunun Rusiyada da narahatlıq doğurduğunu bildiyi üçün Rusiya ilə də Xəzər oxunda uyğunlaşmağa çalışır. İran Azərbaycan ilə Xəzərdəki sərhədin qeyri-müəyyən olmasından faydalanaraq müəyyən vaxtlarda Azərbaycan ilə əldə etdiyi razılaşmalar çərçivəsində fəaliyyət göstərən “Exxon” və BP kimi Qərb şirkətlərin gözünü qorxutmaq üçün hərbi təlimlər keçirib.

Rusiya və İran xüsusilə ABŞ-ın Xəzər ətrafında artan fəaliyyətindən narahatdır. ABŞ-ın Azərbaycan ilə inkişaf etdirdiyi müttəfiqlik əlaqələri və Əfqanıstandan çəkilmə mərhələsində Özbəkistan-Qazaxıstan-Xəzər-Azərbaycan-Gürcüstan marşrutundan istifadə

edəcəyini bildirməsi Xəzərdəki nüfuzunun azalmasından qorxan Rusiya və İranın təlaşına səbəb olub. ABŞ-ın Xəzərdə hərbi dəniz bazası yaratmaq istiqamətində işlər görməsi və Vaşintonun Qazaxıstan və Azərbaycana yaxınlaşa biləcəyi fikri Moskva və Tehranı yaxınlıqda olan təhlükənin qarşısını almaq üçün birləşməyə vadar edir.[26]

İran nə istəyir?

1. İran istəyir ki, dəniz sahiləni ölkələr arasında bölünsə də, hər hansı ölkə digər sahiləni dövlətlərin razılığını almadan öz sularından sərbəst istifadə edə bilməsin;
2. Qonşu ölkələrin əksəriyyəti ilə İranın birbaşa dəniz sərhədi yaransın; Xəzərin hərbişdirilməsinə yol verilməsin;
3. Ekoloji problemlər adı ilə Xəzərin dibi ilə neft-qaz kəmərlərinin çəkilməsinə mane olunsun;
4. Sahiləni ölkələr arasındakı problemlərin həllində regiondankənar dövlətlərin iştirakı məhdudlaşsın;
5. İranla ideoloji və siyasi ziddiyyəti olan Qərb dövlətlərinin hövzədə möhkəmlənməsinin qarşısı alınsın və s.

İran həm də Xəzər bölgəsində Azərbaycanın reallaşdırdığı transmilli enerji layihələrinə və xarici şirkətlərin bu işdəki iştirakına çox həssas yanaşır. Təbii ki, bu məsələdə onun daha çox Azərbaycanla deyil, Qərb ölkələri ilə, xüsusən də ABŞ-la kəskin münasibətləri əsas rol oynayır. İranla Rusiyanın regiondakı geosiyasi proseslərə yanaşmada uzun müddət eyni mövqedən çıxış etməsi də əsasən son amillə bağlıdır. İran da Rusiya kimi istəyir ki, Xəzərin hüquqi statusu məsələsi nə qədər mümkündürsə uzansın, bu ölkənin Qərblə münasibətlərinin taleyi tam aydın olmayana qədər bəhs olunan məsələ həll edilməsin və deməli, başqa Xəzəratrafı dövlətlərin geoiqtisadi maraqları İranın Qərblə əlaqələrinin girovuna çevrilsin.

İranın Xəzərin statusu ilə bağlı mövqeyində 1992-ci ildən indiyədək, demək olar ki, heç bir ciddi dəyişiklik baş verməyib.

Xəzər sahilinin Mərkəzi Asiya hissəsini iki Orta Asiya ölkəsi - Qazaxıstan və Türkmənistan təmsil edir. Qazaxıstanın Xəzərdəki karbohidrogen ehtiyatlarının miqdarı ilə bağlı bir-birini təkzib edən rəqəmlər olmasına baxmayaraq, mütəxəssislərin fikrinə görə

bu ölkənin Xəzərdəki milli sektoru öz karbohidrogen resursları ilə digərlərinə nisbətən daha zəngindir.

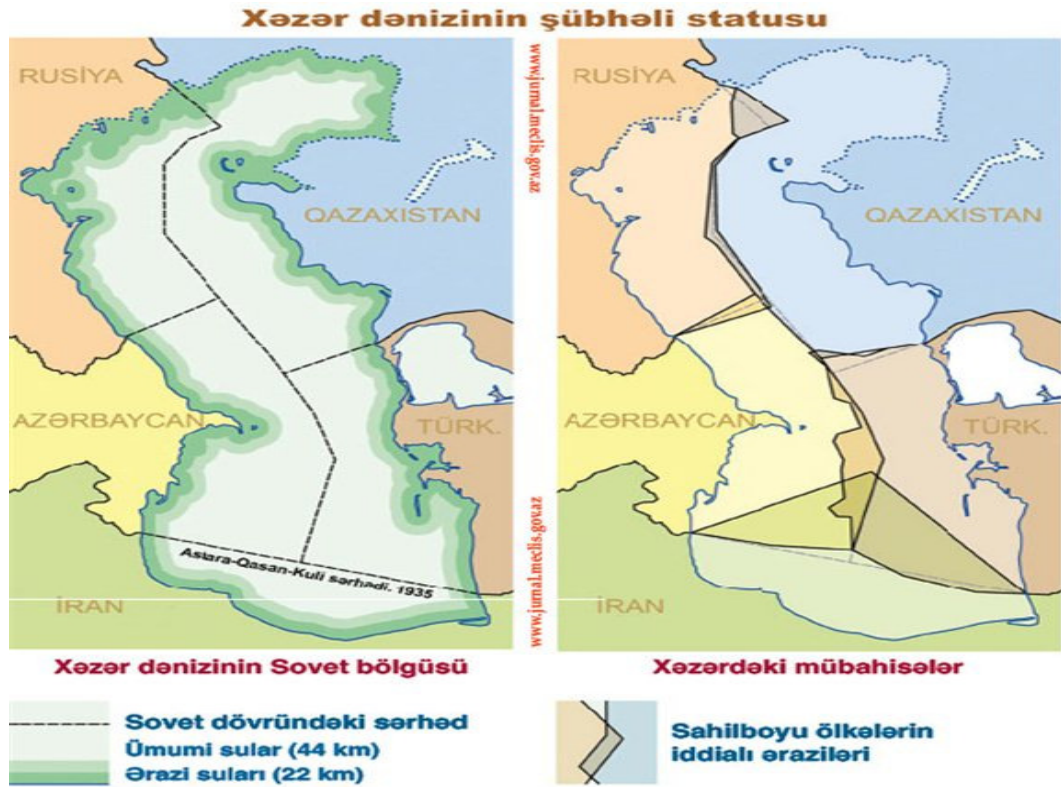
Sovet dövründə Xəzər dənizinin statusu SSRİ və İran arasındakı sazişlə müəyyənləşirdi. Xəzər dənizi ilə bağlı ilk müqavilələrdə - Peterburq (1723), Rəşt (1731), Gülüstan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələrində Xəzərin statusu göstərilməsə də, bu sənədlərdə Rusiyaya verilən böyük imtiyazlar öz əksini tapırdı.

Sovet İttifaqının dağılmasına və Xəzər sahillərində yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasınadək Xəzər dənizi “Ümumi istifadə dənizi” idi, yəni Xəzərdə Sovet-İran kondominiumu (birgə istifadə obyektini nəzərdə tutulur) mövcud idi. Xəzər indi də belə bölgü əsasında istifadə olunmalıdır. Yəni bu Xəzəri dəniz kimi qəbul edərək istifadə etməyə əsas yaradırdı. [1, səh 113]

Çar Rusiyası ilə İran (sonradan SSRİ ilə İran) arasında 1991-ci ilədək daha çox sərbəst gəmiçilik və dənizçiliklə bağlı bəzi məsələlərin nəzərdə tutulduğu dörd mühüm müqavilə imzalanmışdır. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra isə ümumi məzmunlu başqa bir razılaşma əldə edilməmişdir.

1992-ci ilin oktyabrında Tehranda keçirilmiş görüşdə 5 Xəzəryanı ölkənin başçıları ilk dəfə Xəzər İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (XİƏT) yaradılması məsələsini müzakirə etmişdilər. O zaman Azərbaycan buna qarşı çıxmış, əvvəlcə dənizin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini təklif etmişdi. Sonradan XİƏT-in yaradılması ideyası növbəli şəkildə Rusiya və İran tərəfindən də irəli sürüldü. Lakin bu dəfə ona Türkmənistan etiraz etdi.

Xəzər dənizinin Sovet və müstəqillik dövründə bölgüsü

Mənbə: <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=86>

Bundan başqa, birgə neft şirkətinin yaradılmasına dair də ideya var idi (1995-1996-cı illərdə). O, milli zonalardan kənarında yerləşən yataqların işlənməsilə məşğul olmalı idi. Bunun ardınca Dövlətlərarası Xəzər Bankının yaradılması təklifi də ortaya atıldı. Amma eyni səbəb - dənizin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməməsi onların reallaşdırılmasına imkan vermədi.

Danışıqlar prosesinə cəlb olunmuş əksər ekspertlərin fikrincə, bu problemin həlli üçün İranın digər dövlətlərin mövqeyilə razılaşması tələb olunur. Tehran isə hələ də Xəzəri bərabər 5 hissəyə bölməyi tələb edir.

Xəzərin sahilində keçmiş Sovet respublikaları sırasından müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra həmin razılaşmalardan bir çoxu qüvvədən düşdü. Xəzər "ikiliyi"nin yerində yaranan Xəzər "beşliyi" yeni şəraitdə dənizdə necə fəaliyyət göstərmək barədə danışıqlara başladı.

Bu danışıqlar 18 ildir davam edir. Əsas məsələ - Xəzərin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın mətni barədə hələ yekun razılaşma əldə olunmamasıdır.

İrənin Xəzərin hüquqi statusu məsələsini uzatmasını da xüsusən bu amillə bağlamaq olar ki, o da Azərbaycanın Xəzərdə reallaşdırdığı transmilli layihələr və xarici şirkətlərin bu layihələrə qoşulmasıdır. Bu da onunla bağlıdır ki, İran hazırda həmin şirkətlərin təmsil olduğu Qərbi ölkələri, xüsusən də ABŞ-la kəskin münasibətlərə malikdir. Məhz həmin ölkələrlə münasibətlərin taleyi bəlli olana kimi bu məsələnin gündəmdə qalması üçün İran tərəfi əlindən gələni edir və digər ölkələrin maraqları nəzərə alınmır.

Xəzərin statusu ilə bağlı əsas davakar mövqeni 90-cı illərin sonunda Rusiya nümayiş etdirirdi. Bu məsələdə onun sərgilədiyi geosiyasəti şərh edən politoloqlar etiraf edirlər ki, onilliklər boyu Rusiya Xəzər hövzəsinə yalnız geoiqtisadi deyil, həm də və daha çox geosiyasi və hərbi-geostrəteji maraqlar prizmasından yanaşır. XX əsrin sonlarına qədər həmişə hövzədə Rusiyanın hegemonluğu digər beynəlxalq və regional güc mərkəzləri tərəfindən etiraf olunub və Xəzərdə yalnız iki geosiyasi oyunçu - SSRİ (oxu - Rusiya) və İran mövcud olub. SSRİ dağıldıqdan sonra isə, bütün dünyada olduğu kimi, Xəzər hövzəsində də yeni-yeni maraq dairələri, geosiyasi aktorlar meydana çıxır və regionun ənənəvi təbii monopolistlərini yeni geoiqtisadi reallıqları qəbul etməyə, sağlam rəqabətə, qarşılıqlı marağa söykənən tərəfdaşlığa və s. dəvət etməyə başlayır.

Xəzərin hüquqi statusu mövzusu Rusiyanın geoiqtisadi mövqeyində hansı yeri tutur?

- Birincisi, Xəzər dənizinin böyük potensialının olmasının dərk edilməsidir. Bu, balıq, enerji resursları (yeri gəlmişkən, Rusiya hələ yenidən özünün Xəzərin şimalındakı sektorunda onları işləməyə başlayır), nəqliyyat imkanları və turizmdir. Rusiya və digər Xəzəryanı ölkələr bütün bunları öz rifahı naminə yönəltmək istərdi.
- Üçüncü amil - Rusiyanın bütün Xəzəryanı dövlətlərlə yaxşı ikitərəfli əlaqələri var və beşərəfli əsasda əməkdaşlığın qurulması gələcəkdə onların yalnız möhkəmləndirilməsinə yardım edə bilər.

Xəzər probleminə yanaşmada ilk illərdə Rusiya ilə İran bir çox məsələlərlə bağlı eyni mövqedən çıxış edirdilər ki, bunu da tədqiqatçılar onların üst-üstə düşən ortaq maraqları ilə izah edirlər. Bu dövlətlər sahiləni ölkələrin Xəzərdəki suverenliyini məhdudlaşdırmaqla, yeni müstəqil dövlətlərin Qərblə aktiv əməkdaşlığına mane olmaq, Qərbin transmilli şirkətlərinin Xəzər dənizi hövzəsi, Orta Asiya və Cənubi Qafqaza daxil olmasının, regiondakı neft-qaz layihələrindəki iştirakının və bölgədəki geostrateji planlarının reallaşmasının qarşısını almağa çalışırdılar.[30]

Beləliklə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və Rusiyanın Xəzərin bölünməsi ilə bağlı mövqeləri belədir: [3]

Cədvəl 1.

<p>Azərbaycan</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Beynəlxalq-hüquqi orta xətt və onun əsasında Xəzərin milli sektorlara bölünməsi prinsipi ➤ Hər dövlət öz milli sektoru üzərində müstəsna suverenliyə malikdir ➤ Xarici şirkətlərlə birgə işlənməsini nəzərdə tutduğu yataqlar dənizin ona məxsus sektorunda yerləşir ➤ Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Xəzər dənizinin dibinin və səthinin beynəlxalq konvensiyalara uyğun olaraq orta xətt boyunca 5 sektorlar bölünməsinin tərəfdarıdır və sahildən 25 dəniz mili məsafədə daxili milli sektorların yaradılmasını istəyir. ➤ Azərbaycanın əsas mübahisəsi İran və Türkmənistanla mövcuddur. Dənizin dibinin orta xətt boyunca bölünməsinə son illərdə dəstəkləməyə başlayan Türkmənistan bununla belə Azərbaycanla "Kəpəz" yatağına görə mübahisə edir. ➤ Xəzər dənizinin 21 faizi Azərbaycana məxsusdur.
<p>Qazaxıstan</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Xəzər dənizinin quru sərhədindən başlayaraq orta xətt boyunca müəyyən olunmasının tərəfdarıdır. ➤ Dəniz dibinin orta xətt üzrə sektorlara bölünməsi və burada hər bir dövlətin təbii resurslar üzərində suveren hüquqlarının tanınmasıdır. ➤ Xəzər dənizinin 29 faizi Qazaxıstana məxsusdur.

Türkmənistan	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 2005-ci ildən Xəzər dənizinin orta xətt boyunca bölünməsinə təklif etsə də, Azərbaycanla bür sıra istiqamətlərdə razılıq əldə edə bilməyib. ➤ Xəzər orta xətt prinsipi ilə bölünməlidir və bu dövlətlər arasında sərhəd rolunu oynamağadır ➤ Xəzər dənizinin tam və eyni vaxtda həm dibinin, həm də su hövzəsinin milli sektorlara bölünməsi mövqeyindən çıxış edir. ➤ Xəzər sahillərinin 20 faizi Türkmənistana aiddir.
İran	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Xəzər dənizində sərhədlərin yalnız bütün tərəflərin razılığı əsasında müəyyən olunmasını istəyir ➤ Eyni vaxtda 90-cı illərin əvvəllərində Xəzər dənizinin dibinin və səthinin, o cümlədən mineral resurslarının birgə istifadə olunmasını təklif edir. ➤ 1921 və 1940-cı illər müqaviləsinə əsaslanaraq Xəzər dənizinin tərəflər arasında 20 faiz üzrə bərabər bölüşdürülməsini tələb edir ➤ Xəzər dənizinin quru sərhədlərindən başlayaraq dövlətlər arasında orta xətt boyunca bölüşdürülməsinin qəti əleyhdarıdır ➤ Rusiya kimi xaric ölkələrin hərbi gəmilərinin Xəzər dənizində hərəkət etməsinin qadağan olunmasını dəstəkləyir. ➤ Xəzər sahillərinin 14 faizi İrana məxsusdur.
Rusiya	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi və istifadəsi ilə əlaqədar “dibini bölürük - su ümumdür” kondominium prinsipi ➤ Xəzər sahillərinin 16 faizi Rusiyaya məxsusdur.

Müəllif tərəfindən qruplaşdırılıb.

Mənbə: Araz Aslanlı - Geosiyasi Rəqabət və Geoiqtisadi Maraqlar Zəminində Xəzər Hövzəsinin “Qordı Düyünü”, 2014

Dünyada enerji ehtiyatlarına tələbatın artması Xəzər hövzəsi ölkələrini Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiyanın razılaşdırılması istiqamətində danışıqlar prosesini sürətləndirməyə sövq edir.

Xəzərin hüquqi statusunu tənzimləmək istiqamətlərində imzalanan müqavilələrə nəzər salmaq:

1. 1921-ci ilin 26 fevral tarixli Rusiya Sovet Sosialist Respublikası ilə İran arasında imzalanmış İran-Sovet Dostluq müqaviləsi. Müqavilədə 1881-ci ildə sərhəd komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş sərhəd xəttinin İran və Rusiya arasında su sərhədi kimi qəbul olunması razılaşdırılır. 1813 və 1828-ci il müqavilələrini yeniləyən bu sənədlə İrana Xəzərdə bir sıra yeni hüquqlar verilmişdir. Forma dəyişikliyinə baxmayaraq, balıqçılıq, gəmiçilik, təbii sərvətlərdən istifadə və hərbi qüvvə saxlamaq məsələlərində SSRİ həmişə üstünlüyə malik olmuşdur.
2. 1935-ci ildə İran-SSRİ arasında imzalanmış “Ticarət, dənizçilik və məskunlaşma haqqında” müqavilələrdə də Xəzərə Sovet-İran dənizi kimi baxılırdı.
3. 1940-cı il 25 mart tarixli imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında Saziş. Bu konvensiya Xəzərdə İran-Sovet bərabər fəaliyyətinə, o cümlədən sərbəst naviqasiyaya şərait yaradırdı. Həmçinin hər bir tərəf öz sərhədlərindən 10 mil məsafədə balıqçılar üçün ərazi ayırırdı. Lakin konvensiya Xəzər dənizində heç bir tərəfə ərazi süverenliyi verməmişdir.
4. 16 sentyabr 1996-cı il tarixində Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin Bakıya səfəri zamanı Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyev ilə Nazarbayev arasında Xəzər dənizinin hüquqi statusu, dənizin mineral və bioloji ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və istifadə edilməsində xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığına dair məsələlər geniş müzakirə edilərək “Xəzər dənizi məsələləri üzrə Birgə Bəyanat” imzalanmışdır.
5. Xəzərin paylaşılması ilə bağlı ilk sənəd Rusiya ilə Qazaxıstan arasında imzalanmışdır. 6 iyul 1998-ci il tarixdə imzalanan “Qazaxıstan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dəniz dibinin təkinin istifadəsinə suveren hüquqların həyata keçirilməsi məqsədilə Xəzər dənizinin şimal hissəsinin

dibinin bölünməsi haqqında Saziş”ə əlavə olaraq 13 may 2002-ci il tarixli Protokol da imzalanmışdır.

6. 9 yanvar 2001-ci il tarixində Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycana səfəri zamanı Putin ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev arasında Xəzər statusu ilə bağlı birgə bəyanat imzalanmışdır. Bu birgə bəyanatda həm Rusiyanın, həm də Azərbaycanın əhəmiyyət verdiyi məqamlar bərabər şəkildə qeyd edilmişdir. Bu sənəd ilə Rusiya tərəfi bir daha “orta xətt prinsipi ilə bölgünü qəbul və digər dövlətlərə (İran və Türkmənistan) də təklif etmiş olurdu. 29 noyabr 2001-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında saziş, 27 fevral 2003-cü il tarixdə isə ona əlavə protokol imzalanmışdır.
7. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 23-24 sentyabr 2002-ci il tarixlərdə reallaşdırdığı Rusiya səfərinin ilk günündə “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüdüd sahələrinin bölünməsi haqqında saziş” imzalanmışdır.
8. 14 may 2003-cü il tarixində isə “Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüdüd sahələrinin bölgü xətlərinin kəsişmə nöqtəsi haqqında saziş” imzalanmışdır. [4,s37]

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı keçirilən sammitlərin tarixi

➤ 2002-ci il aprelin 23-24-də Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı Xəzəryanı dövlət başçılarının I sammiti keçirilib. Prezidentlər Heydər Əliyev (Azərbaycan Respublikası), Saparmurad Niyazov (Türkmənistan Respublikası), Məhəmməd Xatəmi (İran İslam Respublikası), Nursultan Nazarbayev (Qazaxıstan Respublikası) və Vladimir Putinin (Rusiya Federasiyası) iştirakı ilə Aşqabadın "Ruhhiyyət" sarayında keçirilən bu toplantı Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının ilk zirvə görüşü idi. Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının qapalı iclasında Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan orta xətt boyunca dəniz yataqlarının

bölüşməsinə və dəniz üstünün ortaq istifadəsini müdafiə etmişlər. Türkmənistan isə Xəzər dənizinin bölüşməsi arqumentini dəstəkləməklə fikir ayrılığı yaratmışdır. Bununla birlikdə, Türkmənistan prezidenti bir daha vurğuladı ki, heç kim Xəzərdə güc tətbiq etməməli, mübahisə və münaqişələri qızıqdırmamalı və bütün mübahisəli məsələlər danışıqlar yolu ilə həll olunmalıdır. Həmin zirvə görüşündə Xəzəryanı dövlətlərin başçıları Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi barədə ilk dəfə olaraq öz fikirlərini bildirmişlər.

➤ Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının II sammiti 2007-ci il oktyabrın 16-da Tehranda keçirilib. Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının Tehranda keçirilən II sammitinin yekunu olaraq Bəyannamə imzalanıb. Azərbaycan, İran, Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentlərinin imzaladığı sənəd 25 bənddən ibarət olub.

➤ 2010-cu il noyabrın 18-də Bakıda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin, Rusiya prezidenti Dmitri Medvedevin, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin, İran prezidenti Mahmud Əhmədiyədinin və Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun iştirakı ilə Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının III Zirvə Görüşü keçirilib. “Xəzər dənizində təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq haqqında” sənəd imzalanmışdır. Sənədin giriş hissəsində qeyd olunmuşdur ki, tərəflər bu sənədi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində təsbit edilən müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiq etməmək, başqalarının işinə qarışmamaq kimi prinsiplərinə əsaslanaraq qəbul etmişdir. Sənədin 1-ci maddəsində qeyd olunmuşdur ki, Xəzər dənizində təhlükəsizliyin təmin olunması Xəzəryanı dövlətlərin müstəsna hüququdur. Sənəddə o da qeyd olunur ki, “bu müqavilədə heç nə Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən etmir”.

➤ 29 sentyabr 2014-cü il tarixində Xəzər dənizinin hüquqi statusu, təhlükəsizlik, bioloji resurslar və ətraf mühit kimi məsələləri müzakirə etmək məqsədilə Xəzəryanı dövlətlərin başçıları Həştərxanda 4-cü Xəzər Zirvəsində toplaşmışlar. Çıxışlarında prezidentlər zirvə görüşünü Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı 18 illik mübahisələrin həlli baxımından mühüm irəliləyiş adlandırmışlar. Vladimir Putin nitqində qeyd etmişdir: "Biz bütün tərəflərin uzunmüddətli maraqlarına cavab verən beş tərəfli əməkdaşlığın prinsiplərini razılaşdırmışıq və tərəfdaşlarımıza məqbul hesab

olunan güzəştlərə görə minnətdarlığımı ifadə edirəm. Əminəm ki, hələdə razılığa gəlmədiyimiz məsələləri növbəti zirvə görüşündə razılaşdıracağıq. Qarşıda Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı Konvensiyanı yekunlaşdırılması mövzusu var" [6],[9]

Türkmənistan paytaxtı Aşqabad şəhərində 2016-cı ildə Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı növbəti Sammit keçiriləcək. Aşqabad Sammitində Xəzərin statusu ilə bağlı yekun yekdil qərarın əldə olunacağı gözlənilir.

Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının İctimai-Siyasi Şöbəsinin müdiri Əli Həsənova görə bu "üçtərəfli sazişə görə, orta xətt üzrə Xəzərin dibinin 18,7 faizi Rusiyanın, 19,5 faizi Azərbaycanın, 29,6 faizi isə Qazaxıstanın nəzarətində qaldı. Qeyd edək ki, orta xətt prinsipini qəbul etməyən digər hövzə dövlətləri olan İrənin payı bu bölgü üzrə 13,8%, Türkmənistanınkı isə 18,4% təşkil edir." 4 noyabr 2003-cü il tarixdə Tehrandə Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası imzalanmışdır. Bu konvensiya çərçivəsində (konvensiyanın 22-ci maddəsində nəzərdə tutulur) "Tərəflər Konfransı" adlı qurum və konvensiyanın katibliyi təsis edilmişdir.[3, səh 24]

Xəzərin statusunun müəyyən olunması baxımından ilk öncə Xəzərin bir göl olaraq dəyərləndirilməsi lazımdır. Xəzərin bir göl olaraq qəbul edilsə, o zaman hüquqi baxımdan onun sahilyanı dövlətlər arasında Xəzərin orta xəttə görə bölüşdürülməsi fikri irəli sürülür və eyni zamanda hər bir dövlət öz milli sektorunda müstəqil hüquqlara sahib olacaqdır.

Xəzərin dəniz olaraq statusunun müəyyən olunmasının dayandığı əsas faktorlara baxdıqda birinci olaraq tarix boyu Xəzər dəniz olaraq qəbul edilmişdir, ikinci olaraq göl olaraq qəbul edilməyəcək qədər su kütləsinə sahib olması, üçüncü olaraq duzluluq həcmnin dənizlərin duzluluq həcminə yaxın olması və 1991-ci ilə kimi SSRİ və İrən tərəfindən dəniz və ya qapalı dəniz olaraq qəbul edilməsidir.

Ancaq məlumdur ki, okean sularına aid olan geniş normalar sistemi daxili dənizlərə tam və bir başa tətbiq olunmur. Belə ki, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası öz preambulasında yalnız "dəniz və okeanlar"dan danışır və Xəzər dənizinə tətbiq edilməsi mümkün deyil. Bununla bərabər, Konvensiyanın 122-ci maddəsində yer

alan “başqa dənizə və ya okeana çıxışı olmayan” arqumentə əsasən “qapalı və yarıqapalı dənizlər” olaraq qəbul edilə bilər. Konvensiyanı Xəzər sahili dövlətləri arasında yalnız Rusiya imzalamış, ancaq Rusiya Xəzərin dəniz olaraq qəbul etməmişdir və dolayısı ilə əgər Xəzər bir dəniz olaraq qəbul edilərsə bilə BMT-nin Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il Konvensiyası tətbiq edilməyəcəkdir.

Nəticə olaraq Xəzərin statusu və bölüşdürülməsi məsələsi zamanı ortaya çıxan problemlər zamanı arxa planda qalan Qazaxıstan, İrənin irəli sürdüyü bərabər bölüşdürmə şərti qəbul ediləcəyi təqdirdə bundan ən çox zərər çəkən ölkə olacaqdır. Bu səbəb görə də Qazaxıstan bu mübahisələrə bir başa qoşulmamış amma İrana bir başa dirənən Azərbaycanı arxa planda da olsa dəstəkləmişdir. Digər tərəfdən əhalisinin əsas hissəsini rus əsilli əhali təşkil etdiyindən Rusiyanı da qarşısına almaq istəməmişdir.

Xəzərin hüquqi statusu beynəlxalq məsələdir və bu müstəvidə ilk növbədə dünyanın aparıcı dövlətləri olan ABŞ və Rusiya, Avropa və Asiya dövlətlərinin, o cümlədən region ölkələrinin maraqları kəşifdir. Bu dövlətlərdən hər biri yaxşı dərk edir ki, Xəzərdə mövqe tutmaqla bütövlükdə Qafqazda, Mərkəzi Asiya və Orta Şərqdə üstün imkan qazanmaq olar.

Xəzərin hazırkı statusu 1921-ci il fevralın 26-da imzalanmış Rusiya-İran dostluq müqaviləsi, həmçinin 1940-cı il martın 25-də imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında (sudaüzmə) Sazişə əsasən tənzimlənir. Həmin bölgədə sərhədləri Astaradan (Azərbaycan) Həsənqulu (Türkmənistan) adlanan yaşayış məskəninə qədər olan düz xətt üzrə İrana 14%, SSRİ-yə 86% pay düşmüşdür. SSRİ isə öz daxili qaydaları ilə (orta xətt prinsipi üzrə) Xəzər dənizini dörd respublika arasında – Rusiya (19%), Qazaxıstan (29%), Azərbaycan (21%) və Türkmənistan (16%) milli sektorlara bölmüş və respublikaların su sərhədlərini müəyyən etmişdir. Beynəlxalq müşahidəçilərin fikrinə görə, indi heç bir əsas və zərurət yoxdur ki, bu bölgüyə yenidən baxılsın. Əgər yenidən baxılsa belə, bölgü yenə həmin prinsiplər əsasında aparılmalıdır ki, buna uyğun olaraq da nə İrana 20%-lik pay, nə də ki, Türkmənistana əlavə yataq vermək mümkün deyil. 1996-cı il noyabrın 12-də Aşqabadda Xəzəryanı ölkələrin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən, hazırkı hüquqi rejim və razılaşmalar yeni Konvensiya qəbul olunana qədər qüvvədədir. Varis-dövlətlər 1991-ci il

dekabrın 21-də Almatı Deklarasiyası qəbul edərək sabiq SSRİ-nin bağladığı bütün beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməyə təminat verdiklərinə görə Sovet-İran razılaşmasının hüquqi varisliyini də qəbul etmiş olublar.[31]

Beləliklə Xəzərin statusu məsələsi hələ də tam həll edilməmiş qalır. İstər dəniz, istər göl kimi qiymətləndirilsin, Xəzərin statusu probleminin tam həlli üçün sahilyanı dövlətlərin hamısının iştirakı ilə razılığın əldə olunması vacibdir.

Bir məsələni xatırladaq ki, son vaxtlar Rusiya və İran Xəzər dənizində hərbi əməkdaşlığı genişləndirməyə cəhd edirlər. Qərbin Rusiyaya tətbiq etdiyi sanksiyalar Putini vəziyyətdən yeni çıxış yolları tapmağa sövq edir. 2015-ci il oktabrın 7-də Rusiyanın Suriyanı Xəzərdən vurmaması isə dənizdə hərbi əməkdaşlıq ilə bağlı ilk addım kimi qiymətləndirmək olar.[33]

Rusiya illərdir ki, ətraf dövlətlərə hərbi sahədə əməkdaşlıq təklif edir. Amma Azərbaycan və Qazaxıstan ABŞ-ın bu hövzədəki "Xəzər keşikçisi" layihəsindən faydalanır və bu əməkdaşlığa "yox" deyir. Rusiya Xəzərə "kənar dövlətlərin nüfuz etməsinə" qarşı çıxış edir, sahilyanı ölkələrə hərbi əməkdaşlıq təklif edir. Qərbin sanksiyalarından canını qurtaran İran isə Rusiyanın Xəzərdəki hərbi əməkdaşlıq təklifinə "hə" deyir. [33]

Rusiyanın Xəzərdən hərbi məqsədlər üçün istifadə etməsi regionda siyasi, iqtisadi və hərbi balansla ciddi təsir etdiyi görünür. Amma Xəzər dənizi ətrafında yerləşən dövlətlər dəfələrlə buranı sülh dənizinə çevirmək istədiklərini bəyan ediblər. Rusiyanın isə Xəzər dənizində belə bir hərbi əməliyyat keçirməyi onun regionda yeni hərbi balans yaratmaq istədiyini ortaya qoyur.

Bir sözlə, 5 Xəzəryanı dövlətdən üçü Xəzər dənizinin orta xəttinin müəyyənləşdirilməsinin və onun sektorlara bölünməsinin bir metodunu, iki dövlət isə başqa metodunu təklif edir. Formal baxımdan yanaşdıqda, Azərbaycanın çoxluqda olan cinahda qərar tutmasının ona müəyyən üstünlüklər yaratdığını demək olar. Enerji daşıyıcılarının müxtəlif nəqliyyat marşrutlarının təklif olunması, mübahisəli yataqlar üzrə tərəflərdən bəzilərinin qeyri-konstruktiv mövqeyi Xəzərin statusu ilə bağlı müzakirələrin yaxın perspektivdə Konvensiyanın imzalanması ilə nəticələnməyini deməyi çətinləşdirir.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, Xəzərin dostcasına bölünməsinin vaxtı çatıb. Çünki Xəzər dənizi münaqişə məkanı yox, sülh, dostluq, əmin-amanlıq dənizi olmalıdır.

Xəzəryanı dövlətlər isə çoxtərəfli əməkdaşlığa üstünlük verməli və Xəzəri rəqabət deyil, əməkdaşlıq və sülh platformasına çevirmək üçün hərəkət etməlidirlər. Xəzər dənizi sahilyanı dövlətləri parçalayan deyil, birləşdirən su hövzəsi olmalıdır. Bəyanatlar və müqavilələr rəmzi olmamalı, kağız üzərində qalmamalı, əksinə mahiyyətli olmalıdır.

1.2. Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin iqtisadi inkişafında xarici investisiya resurslarından istifadənin əhəmiyyəti

İqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli mühitün yaradılması hər bir ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsas prioritetlərindən biridir. Qloballaşan dünyada iqtisadi inkişafın aparıcı üsürü xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr qurmaqdır. Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmaqda isə aparıcı üsürlərdən biri heç şübhəsiz hal-hazırda dünyada bir nömrəli enerji mənbəyi olan neft və təbii qaz ehtiyatlarıdır. Neft və təbii qaz ehtiyatları artıq tək-cə enerji sahəsində deyil, eyni zamanda ölkələrin iqtisadi inkişafında da aparıcı üsür rolunu oynayır.

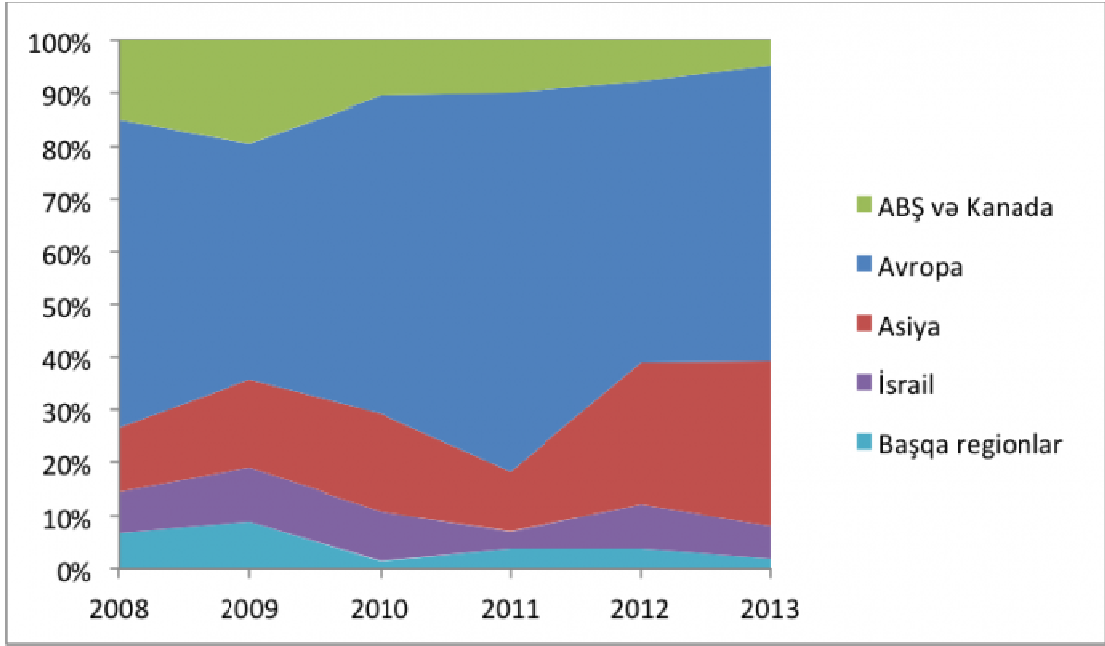
Məlum olduğu kimi Azərbaycan özünün yalnız neft və qaz ehtiyatlarına görə deyil, həmçinin Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda tutduğu mövqeyə görə ABŞ, Avropa və Asiya dövlətlərinin maraqlarının kəsişdiyi geosiyasi mərkəzə çevrilmişdir. Bu səbəbdən mövcud neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsi, həmçinin onların dünya bazarlarına ixracı üzrə nəhəng layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində ölkəmiz XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən bölgədə əhəmiyyətli dövlətlərdən birinə çevrilmişdir.

Dünyadakı energetik resursların bölgüsünə nəzər yetirdikdə Xəzər hövzəsi regionunun artan potensialını görməmək mümkün deyildir. Burada çox mühüm qlobal səciyyəli neft və qaz ehtiyatları cəmləşmişdir. Bu baxımdan müasir dövrdə region dövlətləri öz iqtisadi inkişafını Xəzər dənizinin neft-qaz potensialı ilə bağlayırlar

Xəzər dənizi geosiyasi mövqeyi və sahib olduğu sərvətləri ilə dünyanın iqtisadi və siyasi cəhətdən diqqət mərkəzlərindən biridir. Coğrafi mövqeyi ilə yanaşı Xəzərin sahib olduğu zəngin neft və qaz yataqları Xəzər dənizinin əhəmiyyətini artırır.

Şəkil 2.

2008-2013-cü illərdə Azərbaycanın xam neft ixracının bölgələr üzrə strukturu(%-lə)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif hesablamaları

Göründüyü kimi neft ixarcının 20%-i Asiya ölkələrinin payına düşür. Məlumdur ki, xam neftin satışı zamanı çatdırılma məsafəsi artdıqca nəqliyyat xərcləri də artır və bu da qara qızılın qiymətinə təsir edir. Buna görə də ilk baxışdan belə təəssürat yarana bilər ki, Azərbaycan daha çox gəlir əldə etmək üçün xam neftin satışında Asiya ölkələrinə önəm verməyə başlayıb.

Azərbaycanın “Neft strategiyası”nın yönünü Avropadan Asiyaya dəyişməsinə hansı faktorlar səbəb ola bilər?

- İlk olaraq ağıla ehtimal ABŞ və Avropa Birliyi ilə getdikcə gərginləşən siyasi münasibətlər gəlir. Belə görünür ki, Azərbaycan gərginləşən münasibətlərinin

fonunda özünə Asiyada ticarət tərəfdaşları tapmaqla neft satışı əməliyyatlarını da Avropa və ABŞ-dan kənarında həyata keçirməyi düşünür.

- İkinci bir ehtimal isə Rusiya ilə münasibətlərlə bağlı ola bilər. Məlum olduğu kimi, uzun illərdir ki, Qazaxıstan və Türkmənistan Rusiyanın “icazəsini ala bilmədiklərinə görə” öz enerji ehtiyatlarını Avropaya nəql edə bilmirlər və Çin bazarına üz tuturlar. Mümkündür ki, Azərbaycan da məhz Rusiya ilə enerji siyasətini uzlaşdırmaq məqsədilə getdikcə neft ixracında Asiya ölkələrinin payını artırır.

Xəzər hövzəsi bölgəsində olan neft və qaz rezervlərindən yararlanan bu 4 ölkə-Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və Özbəkistan dünya neft rezervlərinin 3,6%inə və təbii qaz rezervlərinin 6,9%inə sahibdir.[9,s209]

ABŞ-ın Enerji İnformasiya İdarəsi özünün 2013-cü il hesabatında Xəzər dənizinin su sektorunda ümumi neft ehtiyatlarının 19,6 milyard barel, qaz ehtiyatlarının 106 trilyon kub fut, quru sektorunda isə müvafiq olaraq 28,6 milyard barel və 186 trilyon kub fut (7 trilyon m³) həcmində qiymətləndirir. Bununla yanaşı qeyd olunur ki, beş sahiləyən ölkənin Xəzər dənizinin su və quru sektorundakı ümumi neft ehtiyatları 48,2 milyard barel, qaz ehtiyatları isə 285 trilyon kub fut (10,6 trilyon m³) həcmində qiymətləndirilir. Sənəddə Azərbaycanın Xəzər dənizinin su sektorundakı qaz ehtiyatlarının həcmi 1,5 trilyon m³, Qazaxıstanın 1,3 trilyon m³, Rusiyanın 0,5 trilyon m³, Türkmənistanın 0,3 trilyon m³ kimi göstərilir. Hesabatda, həmçinin bildirilir ki, Qazaxıstanın Xəzərin su sektorundakı neft ehtiyatları 15,8 milyard barel, Azərbaycanın isə 6,8 milyard barel təşkil edir. Hesabatda vurğulanır ki, İran istisna olmaqla, bütün digər sahiləyən dövlətlər Xəzərin su sektorundakı enerji ehtiyatlarının işlənməsindən mənfəət götürür. Sənədin sonunda qeyd olunur ki, bütün sahiləyən ölkələrin ümumi gündəlik neft hasilatı 945 min barel təşkil edir və bunun 890 min bareli (94%) Azərbaycanın payına düşür.[24]

BP Britaniya şirkətinin hesabatına əsasən, Azərbaycanın sübut edilmiş neft ehtiyatları 2014-cü ilin əvvəlinə 1 mlrd. ton (7 mlrd. barel) təşkil edir. [8,s6]

Regionun sübut edilmiş neft ehtiyatı

	Sübut edilmiş neft ehtiyatları, mlrd. Ton	Dünya ehtiyatlarında xüsusi çəki, %
İran	21,6	9,3
Rusiya	12,7	5,5
Qazaxıstan	3,9	1,8
Azərbaycan	1	0,4

Mənbə: BP Statistical Review of World Energy June 2015

<https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf>

Hazırda ölkənin təsdiq olunmuş karbohidrogen ehtiyatları 4,6, ehtimal olunan isə 10 milyard ton şərti yanacaq təşkil edir. Bunun 2 milyard tonunu neft, 2,6 trilyon kubmetri isə təbii qaz təşkil edir.[23]

Beləliklə, Azərbaycanda neft ehtiyatları dünya üzrə neft ehtiyatlarının 0,4%-ni təşkil edir. Ölkə üzrə neft hasilatının cari həcmi nəzərə alaraq, hələ 20,5 illik neft ehtiyatları qalıb.

Cənubi Qafqaz regionunun yeganə neft-qaz istehsalçısı olan Azərbaycan da bu enerji məhsullarından çox asılı vəziyyətdədir. 2014-cü ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsi 18,384 milyard manat səviyyəsində təsdiqlənmişdi. Həmin Azərbaycanın xarici ixrac əməliyyatlarında neft və neft məhsullarının həcmi 85%-dən çox olub. Bu, ölkəyə 17.58 milyard dollar valyuta gətirməklə yanaşı, Dövlət Neft Fondundan edilən birbaşa transferlərlə birlikdə, büdcənin 74%-ni neft gəlirləri hesabına formalaşdırıb.

Mərkəzi Asiyanın ən böyük iqtisadiyyatı sayılan **Qazaxıstan** isə ildən-ilə neftdən asılığını azaldır. 2014-cü ildə ölkənin 29,6 milyard dollarlıq büdcə gəlirlərinin 35%-ni yaxud 10,4 milyard dollarını neft-qaz gəlirləri təşkil edib.

Qazaxıstan cənub qonşusu **Türkmənistan** isə 2014-cü ildə 33,2 milyard dollar büdcəyə malikdir. 20 trilyon qaz və 2 milyard ton təsdiqlənmiş neft ehtiyatı olan türk dövləti enerji məhsullarından çox asılı vəziyyətdədir. Türkmənistanın dövlət büdcəsinin

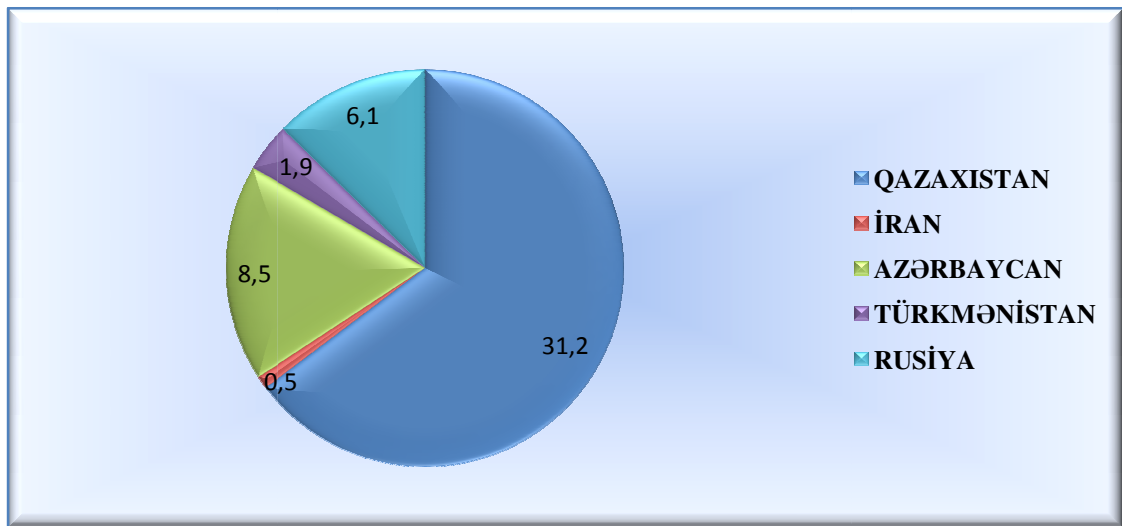
ixracatında neft və neft məhsullarının payı 84,5%, dövlət büdcəsinin gəlirlərindəki rolu isə 76,1%-ə bərabərdir.

İran İslam Respublikasının 2014-cü ildəki dövlət büdcəsi 60,46 milyard dollar təşkil edib. Azərbaycanın cənub qobuşusu dünyada təsdiqlənmiş qaz ehtiyatlarının 16%, neft ehtiyatlarının isə 11%-nə sahibdir. İranın dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin 61%-ni neft və qaz satışından əldə olunan valyuta təşkil edib.

Rusiyanın 2014-cü il üzrə dövlət büdcəsi isə 428,6 milyard dollar olub. Büdcənin 52%-i, yaxud 229,5 milyard dolları neft-qaz satışından, ilk növbədə təbii sərvətlərin hasilatına görə qoyulan yüksək vergilər hesabına formalaşmışdır. [42]

Diaqram 1.

**Xəzəryanı ölkələrin quru və su sektorundakı neft ehtiyatı
(milyard barel).**

Mənbə: Amerika Enerji İnformasiya Agentliyi. 2013.

<https://www.eia.gov/beta/international/regions-topics.cfm?RegionTopicID=CSR>

Regionda neft potensialı baxımından liderlik **Qazaxıstana** məxsusdur. Burada sübut olunmuş neft ehtiyatlarının həcmi bir sıra mənbələrdə 12-18 milyard barel (dünya ehtiyatlarının 3,2%-i) həcmində olması göstərilir. Ehtimal edilən ehtiyatlar isə 100 milyard bareldən çoxdur. Aşkar edilmiş təbii qaz ehtiyatları isə 1,82 trilyon m³ (dünya

ehtiyatlarının 1,7%-i) həcmindədir. Neft hasilatı burada hazırda 55 yataqda təmin olunur. Ölkənin Mangistaun və Atrous vilayətlərində ümumi neftin 60%-i hasil edilir.

Neft-qaz hasilatlarının həcminə görə Qazaxıstan MDB məkanında yalnız Rusiyadan geri qalır. Neftin proqnozlaşdırılan ehtiyatları yalnız Xəzər dənizinin Qazaxıstan sektoruna aid olan yerlərində 17 milyard tondan çox olduğu təxmin edilir. Burada təkcə dünya nəhənglərindən olan “Tengiz” yatağında 2-3 milyard tona qədər ehtiyatların olduğu güman edilir. “Kaşaqaqan” neft yatağı isə “Tengiz”ə nisbətə iki dəfə çox qiymətləndirilir. Qazaxıstanda hər il orta hesabla 80 milyon tondan çox neft hasil olunur. Yaxın illərdə bu həcm 120-150 milyon tona qədər artacağı gözlənilir. Lakin böyük neft ehtiyatları bu ölkənin müvafiq resurslarının ixracı məsələsində əngəllər törədir. Bu məqsədlə Qazaxıstan dövləti yeni neft kəmərlərinin inşasında maraqlıdır. O, bu kəmərləri Avropaya, Rusiya, Xəzər dənizi, İran vasitəsilə çıxarmağa və hətta Çinə nəql etməyə belə hazırlaşır. Ölkə son 15-20 il ərzində neftdən çox böyük gəlirlər əldə etmiş və bunun nəticəsində Qazaxıstan Asiyada ən yüksək həyat səviyyəsinə malik olan ölkələrdən birinə - “Mərkəzi Asiyanın Pələnginə” çevrilməkdədir. [35,s117]

Azərbaycanın neft istehsalı istisna olmaqla, Sovet İttifaqı dağılanadək Xəzər dənizi toxunulmaz olaraq qalırdı. Bundan sonra yeni yaranmış müstəqil dövlətlər karbohidrogen ehtiyatların əldə etmələrinə nail oldular.

Azərbaycanın neft istehsalının çoxu onun üç əsas sahəsindən-1977-ci ildə aşkar edilən “Günəşli” yatağı dərin özülü, “Çıraq” (1985-ci il) və “Azəri” (1986-cı il)yataqlarından ibarətdir.

Ümumiyyətlə, Xəzər hövzəsi 30 milyard tona yaxın neft, 18-20 trilyon kub metr həcmində qaz ehtiyatına malikdir ki, bu da dünyanın karbohidrogen resurslarının 15%-ni təşkil edir. Xəzər hövzəsinin Azərbaycana aid bölgəsində isə 3-5 milyard ton neft, 5 trilyon kub metr həcmində qaz ehtiyatı mövcuddur.

20 sentyabr 1994-cü il tarixində Bakıda Azərbaycan hökuməti və altı xarici ölkəni təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı üç çox mühüm neft yatğının – Azəri, Çıraq və Günəşli yatağının dərinsulu hissəsinin işlənməsi üçün imzalanan Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi (HPBS) yeni neft strategiyasının

başlanğıcını qoydu və bu strategiyanın həyata keçirilməsi ölkənin sürətlə inkişaf edərək Avropanın enerji xəritəsini dəyişdirə bilən mühüm global enerji təchizatçısına çevrilməsinə imkan yaratdı.

Bu, Azərbaycanın dənizdə işlənmələr üzrə birinci HPBS-idir. Müddəti 30 il olan bu HPBS qərb transmilli şirkətləri tərəfindən keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarında yatırılan ilk mühüm sərmayə qoyuluşunu təmsil edir və ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ kimi tanınmışdır.

1998-ci ilin dekabrında nəhayət, ACG layihəsi üzrə hasil edilən xam neft Qərb İxrac Boru Kəməri (Bakı-Supsa) kəməri ilə Qara Dənizə nəql edilməyə başladı. Ancaq böyük neftin ixracı yalnız neçə illər sonra, yəni 2006-cı ilin iyunundan - Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri fəaliyyətə başlayandan sonra ixrac olunmağa başlayacaqdı. Bu isə dünya bazarında xam neftin qiymətinin durmadan bahalaşdığı dövr idi. Beləliklə də, yüksək qiymətlər Azərbaycanın gözləndiyindən xeyli əvvəl – 2006-cı ilin noyabrında mənfəət nefti əldə etməsinə imkan yaratdı.

BP Azərbaycan şirkətinin məlumatına görə, layihə üzrə hasilat başlayandan 2013-cü ilin sonunadək 2.3 milyard barrel neft hasil edilib. Azərbaycan isə yalnız mənfəət neftinin satışı hesabına 105 milyard dollar gəlir əldə edib.[8]

Cədvəl 3.

2009-2014-cü ildə Azərbaycanın xam neft ixracı

Neft ixracı	2010	2011	2012	2013
Milyon ton	31.9	27.8	24.2	24.9
Milyon US\$	18489.6	22911.0	20232.6	20244.1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

SOCAR 2015-ci ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində 18 milyon 21 min 706 ton xam neft ixrac edib.Şirkətin saytı xəbər verir ki, ötən ilin anoloji dövrü ilə müqayisədə SOCAR-ın xam neft ixracı 12,7% azlıb. SOCAR ötən ilin 10 ayında 20 milyon 657 min 329 ton xam neft ixrac etmişdi.

Ümumilikdə, bu ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində Novorossiysk limanından 1 milyon 100 min 446 ton, Supsa limanından 2 milyon 372 min 131 ton, Ceyhan limanından isə 14 milyon 549 min 129 ton xam neft ixrac edilmişdir.

2014-cü ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində Novorossiysk limanından 847 min 352 ton, Supsa limanından 2 milyon 533 min 506 ton, Ceyhan limanından isə 17 milyon 276 min 471 ton xam neft ixrac edilmişdi.

2015-ci ilin oktyabr ayında Supsa limanından 338 min 592 ton, Ceyhan limanından 1 milyon 440 min 540 ton xam neft ixrac etmişdir. Oktyabr ayında SOCAR tərəfindən Novorossiysk limanından xam neft ixrac edilməyib.

2015-ci ilin ilk doqquz ayı ərzində AÇG-də hasilat gündə orta hesabla 640 000 barel (b/g) və ya ümumilikdə 175 milyon barel, yəni təqribən 24 milyon ton təşkil edib. AÇG-dən ilk neft hasilatından bəri ümumilikdə 2,8 milyard barel xam neft hasil edilib.[22]

Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının hasilat zonası 39 quruda və 18 Xəzər dənizində olmaqla 57 yataqdan ibarətdir. Tanınmış Azərbaycan geoloqu ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti Xoşbəxt Yusifzadə 2015-ci il üzrə açıqlamalarında ölkədə proqnoz neft ehtiyatlarının 4 milyard ton, qaz ehtiyatlarının isə 6 milyard m³ civarında olduğunu göstərir.[35,s115]

Azərbaycanın bol neft-qaz sərvətləri onun bir sıra ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin təminatında əhəmiyyətini artırır. Bu gün bəzi Avropa ölkələrində Azərbaycan neftinin həcmi enerji balansının təxminən 30%-ni təşkil edir. Azərbaycan bu bazarda həm də etibarlı qaz təminatçısına çevrilmişdir. Ölkənin təsdiq edilmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon m³-dir. Hər il buradan orta hesabla 7-9 milyard m³ qaz ixrac edilir. Neft ixracının həcmi isə 33-35 milyon tondur. Vurgulanmalıdır ki, ölkədə 2014-cü ildə 41,2 ton neft, 28,8 milyarda m³ qaz hasil olunmuşdur

Bildiyimiz kimi Xəzər beş ölkə ilə sərhəddir. Bunlardan Xəzər dənizində olan neft ehtiyatlarının böyük bir qismi Qazaxıstanın payına düşür, kəşf edilən neft ehtiyatlarına görə ikinci yeri Azərbaycan, üçüncü yeri Türkmənistan tutmaqdadır. Təbii ki, geoloji kəşfiyyatlar hər zaman davam edir və yeni yataqlar kəşf edildikcə ehtiyatların göstəriciləri də dəyişir.

Bölgənin sahib olduğu zəngin neft və təbii qaz yataqlarının dəyərləndirilməsi bölgə ölkələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də SSRİ dağıldıqdan sonra bölgədə müstəqilliyinə qovuşmuş Türkc dövlətlərinin SSRİ ilə birlikdə çökən iqtisadiyyatlarını yenidən qura bilmək üçün güclü iqtisadi gəlirə ehtiyacları vardı.

Neft qiymətinin ucuzlaşması regiona necə təsir edir?

2016-cı ilin yanvar ayında neft qiymətləri 2003-cü ildən bəri ən aşağı qiymətə enərək 28 dollardan aşağı düşdü. Neftun ucuzlaşması neft ixracatından son dərəcə asılı olan, ÜDM-nin 65 faizini neft gəlirləri təşkil edən Azərbaycana da təsirsiz ötüşmədi. Milli valyutanın kəskin devalvasiyası əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qəflətən azaltdı.

Ölkə büdcəsi bu il üçün neftin bir barrelinin 50 dollar olacağı ümidi ilə tərtib edilmişdir. Lakin indi, Azərbaycanın da Rusiya kimi öz büdcəsinə yenidən baxmağa məcbur olacağı gözlənilir.

Dünyanın ən böyük neft ixracatçılarından olan Rusiya da qiymətlərin düşməsindən böyük zərər görür. Rusiya iqtisadiyyatı 2015-ci ildə geriləyib və onun bu il də geriləyəcəyi gözlənilir. Rusiyanın bir yandan xarici valyuta ehtiyatı, digər tərəfdən isə neft fondu azalmağa başlayıb. Rusiya üçün yeganə təsəlli budur ki, rublun dollara nisbətdə zəifliyi kiçik neft ixracatçılarını iflasdan qoruyur.

Neft qiymətlərinin düşməsi neftin istehsalçısı olan İrana da təsirsiz ötüşmür. Lakin bu təsiri neytrallaşdıran mühüm bir amil var. Bu da ölkənin dörd ildir ki, sanksiyalar altında olması və neft ixracatını onsuz da azaltmasıdır. Sanksiyaların qaldırılması İranın üzərindəki təzyiqləri azaltsa da, onun bazara qayıdışı ümumilikdə neftin daha da ucuzlaşmasına səbəb ola bilər. [35]

Neftin qiymətlərinin uzun müddət hazırki səviyyədə qalması və ya ucuzlaşması Körfəz ölkələrində dövlət büdcəyə xeyli zərər vuracaq.

Ölkə prezidentinin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirildi. Dövlət başçısı iclasda 2015-ci il üzrə reallıqları təsvir etməklə yanaşı, mövcud duruma işarə edərək bəzi məsələlərə aydınlıq gətirdi və vacib tapşırıqlar qoydu.

Ölkəmizin gələcək inkişafının davamlılığının təmin edilməsi üçün təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında çox iddialı, eyni zamanda, real hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, 2020-ci il üçün neft amilindən asılılıq minimuma endiriləcək, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ÜDM 2 dəfə artacaqdır.

Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanı üçün neftin qiymətinin ucuzlaşması iqtisadiyyatlarına zərbə vursada **İran** üçün bunun o qədər də fərqi yoxdur. Çünki üzərindən beynəlxalq sanksiyalar ləğv edilən İran hələ ki, anbarlarda uzun illərdir ki, saxladığı nefti ixrac edir. Məlumata görə, İran neft və qaz yataqlarını 2016-cı ildən etibarən beynəlxalq şirkətlərə açmaq niyyətindədir. İran sanksiyaların ləğv edilməsindən sonra neft hasilatını gündə daha 500 min barel artırmağı planlaşdırır. İran hazırda sutka ərzində 2,8 milyon barel neft hasil edir. 2020-ci ilə qədər isə qonşu ölkə gündə 4-7 milyon barel neft hasil etmək niyyətindədir. İran hazırda gündə 2,8 milyon barel neft hasil edir. İran hökuməti ölkə iqtisadiyyatına 30 milyarda yaxın xarici investisiya cəlb etmək üçün beynəlxalq enerji şirkətlərinə böyük güzəştlər etməyi planlaşdırır. [25]

Neft amilindən asılılığı minimuma endirmək üçün nə etməli?

I. Qeyri-neft sektorunun inkişaf planı hazırlanmalıdır. Neft sektorundan gələn gəlirin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi. Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycanın qeyri-neft sektoru İran və Rusiyaya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. 90-cı illərdə bu ölkələrdə demək olar ki, hər sahədə yenidən qurma işləri aparmaq zəruri idi. Bu işlər üçünsə ən uyğun sərmayə Xəzər dənizində və sahil zonalarında olan xam neft və təbii qaz resurslarının ixracından əldə olunan gəlir idi. Adı çəkilən ölkələr 90-cı illərdən başlayaraq günümüzdə kimi artan xətt üzrə neft sektorundan gələn gəlirin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi siyasətini güdmüşlərdir. Bu uğurlu siyasətin nəticəsi Azərbaycanda daha parlaq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Təəssüf olsun ki, qeyri-neft sektorunda artım manat ifadəsində müəyyən qədər olsa da, dollar miqyasında azdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə aparılan siyasətə yeni idarəetmə prizmasından baxmaq lazımdır. Əgər ölkə prezidenti bu sahədə idarəetmədə şəffaflığın bərpa olunmasının vacibliyini bildirirsə, deməli, şəffaflığın təmin edilməsi üçün bütün planlar yeni kadrlarla

həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan dövlət başçısının 2016-cı ildə yeni struktur dəyişikliyi tədbirləri görəcəyi gözləniləndir.

II. Xarici kapitalların regiona diqqəti cəlb etməsi. İkinci olaraq da bölgədə xarici investisiyalar üçün münbit şəraitin yaradılmasıdır. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionun sahib olduğu zəngin neft yataqları xarici dövlətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına uzunmüddətli sərmayə qoymaq üçün marağını daha da artırmışdır.

1.3. Xəzər regionunda tranzit-kommunikasiya sistemlərinin formalaşması və inkişafında beynəlxalq layihələrin rolu

Azərbaycan Respublikasında zəngin enerji ehtiyatlarının olması iqtisadiyyatın əsaslı və sürətli inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərən, lakin müxtəlif dövlətlərin regiondakı maraqlarını şərtləndirən və münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olan əsas amillərdən biridir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası tranzit-kommunikasiya sistemlərini daha da inkişaf etdirmiş və müxtəlif növ nəqliyyat şəbəkələri yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat dəhlizləri yalnız iqtisadi artıma və regional inteqrasiyanın inkişafına təsir etmir, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə beynəlxalq bazara daha çox çıxış əldə etməyə kömək edir. Asiya və Avropa dünyanın iki ən nüfuzlu bölgələri olduğuna görə perspektivdə ümumi Avrasiya bazarının, məhsul və xidmətin sərbəst dövriyyə rejiminin yaranmasının mümkünlüyü ehtimalı günü-gündən artır. Göstərilən regionlar arasında güclənən əlaqələr nəqliyyat dəhlizinin təmin olunması üçün əraziyə tranzit dövlətlərinin daha mükəmməl cəlb olunmasının vacibliyini diqtə edir. Avrasiya ölkələrinin çoxu regionda transkontinental və subregional nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etməsinə xüsusi əhəmiyyət verir, buna görə də ərazilərindən Avropa və Asiya tranzit daşınması həyata keçirəcək ölkələrin nəqliyyat magistrallarının effektiv işlənməsi xüsusi diqqət tələb edir.

Azərbaycanın əlverişli iqtisadi mövqeyə malik olması ona Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub əlaqələrində xüsusi əhəmiyyət verilməsinə gətirib çıxarmış, respublikamız bu əlverişli geoiqtisadi məkanda tarixən ticarət dəhlizi rolunda çıxış etmişdir. Hazırda Şərqi-Qərbi arasında strateji körpü rolunu oynayan Azərbaycan əlverişli tranzit əhəmiyyətli regional layihələrin gerçəkləşməsində lider statusunu təmin etmişdir.

Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunun iqtisadi inkişafında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələri mühüm rol oynayır. Azərbaycan regionunda beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlıq edən ilk dövlət olaraq regionun tranzit-kommunikasiya sistemlərinin yenidən qurulmasında, yeni infrastrukturun yaradılmasında da ilk təşəbbüs göstərən ölkə olmuşdur. Azərbaycanın Xəzər regionunda tutduğu çox əlverişli mövqe ölkəmizin regionun tranzit-kommunikasiya sisteminin aparıcı dövlətinə çevirmək imkanı yaratmış olur.

Azərbaycanın tranzit-kommunikasiya sistemində Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı onun bir sıra mühüm iqtisadi yeri və rolu ilə əlaqədardır.

- Regionun dünya əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olması;
- XX əsrin sonunda dünyanın mühüm global layihələrindən biri olan qədim “İpək yolunun” Azərbaycanda mərkəzi mövqe tutması;
- İran körfəzi, Aralıq dənizi, Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayan dəniz nəqliyyatının respublika ərazisində kəsişməsi;
- Avropa – Asiya ölkələri arasında səmərəli iqtisadi əlaqələrin inkişafına şərait yaradan Avropa – Qafqaz – Asiya nəqliyyat dəhlizinin birbaşa respublika ərazisində mərkəzləşməsi;
- Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə İran, Rusiya Mərkəzi Asiya respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin Azərbaycanda kəsişməsi.

Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası ölkənin iqtisadi inkişafında həlledici rol oynayır. Bu istiqamətdə atılmış ilk addım 1993-cü ilin mayında Brüsseldə Avropa İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin nəqliyyat nazirləri arasında keçirilmiş görüş idi. Bu görüşdə Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üçün TRACECA proqramının təklif edildi. TRACECA proqramında 35

ölkənin iştirak etməsi iştirakçı ölkələrin inteqrasiya proseslərində, Qafqazın həm Asiya, həm də Avropa ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının artmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqramın keçid respublika üçün əhəmiyyətini göstərməklə, qeyd etməkdir ki, respublikaya göstərilən bütün texniki yardımların və köməyin əsas hissəsi TƏSİS xətti ilə həyata keçirilir və bu proqram Aİ-nin Şərqi Avropa, Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin ardıcıl inkişaf etdirilməsi üçün təmənnəsiz maliyyələşdirmə yolu ilə reallaşdırılır.

Respublikanın tranzit potensialının inkişafında və regionun ən böyük nəqliyyat mərkəzi kimi mövqeyinin möhkəmlənməsində TRACECA dəhlizinin potensialından istifadə əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı tranzit daşımalarının həcmnin artması və ölkənin regional nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilməsi ilə nəticələnəcək. Yeni beynəlxalq dəniz ticarət limanının tikintisi, dəmiryolu infrastrukturunun müasirləşdirilməsi, yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, hava nəqliyyatının inkişafı daxil olmaqla, böyük nəqliyyat layihələrinin reallaşdırılması Azərbaycanın regionunun nəqliyyat mərkəzi olmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq. Nəqliyyat sektorunun müasirləşdirilməsi ilə Azərbaycanın tranzit potensialının inkişafı daşımalarından daxil olan gəlirlərin artmasına, ticarətin inkişafına, ölkəyə gələn turist axınlarının sayının artmasına şərait yaradacaq, o cümlədən ölkəmizi dünyada daha çox tanıdacaq.

Hal-hazırda TRACECA proqramına 13 dövlət daxildir: 5 Avropa, 3 Qafqaz, 5 Mərkəzi Asiya ölkəsi. TRACECA proqramı üzv ölkələrin siyasi və iqtisadi müstəqilliyini onların Avropa və dünya bazarlarına alternativ nəqliyyat marşrutları vasitəsilə çıxmaq imkanlarını genişləndirmək yolu ilə dəstəkləyir. Bu proqram regional əməkdaşlığın genişlənməsinə kömək edir, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və özəl sərmayədarların yardımını təşviq edir. TRACECA proqramının əsas məqsədi müasir nəqliyyat sistemi, infrastruktur və daşınma sistemləri yaradılmasından, bu sistemləri Trans avropa şəbəkələri ilə birləşdirməkdən ibarətdir. Bu proqram Aİ komissiyasının fəal köməyi sayəsində üzv ölkələrdə kommunikasiya obyektlərinin modernləşdirilməsini və tikintisini,

müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasını, gömrük və tarif siyasətlərinin təkmilləşdirilməsini, kadrların hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Belə ki, TRACECA nəqliyyat dəhlizi üzrə yük axınının artırılması üçün son illər ərzində nəqliyyat sektorunun texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüş, avtomobil magistrallarının, dəmir yolu xətlərinin və körpülərin bərpası və tikintisi, dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin, gəmilərin, bərələrin, liman qurğularının təmiri üzrə müəyyən işlər görülmüşdür.

Qafqazın həm Asiya, həm də Avropa ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığının artmasında TRACECA proqramının əhəmiyyəti böyükdür. Dənizə çıxışı olmayan ölkələrə doğru və bu ölkələrdən yeni nəqliyyat marşrutları, xüsusən neft və qaz üçün, habelə digər növ xammal və hazır məhsullar üçün marşrutlar nəqliyyat və ticarətin mövcud olan kanallarına çox dəyərli alternativ olacaqdır.

TRACECA Avropa ilə Asiya arasında ikitərəfli ticarət əlaqələrinə yol açacaq. Böyük həcmli sənaye istehsalı gücünə malik Avropa mövcud istehsal gücünü davam etdirə bilmək üçün bir yandan enerji və xammala ehtiyacı olarkən, digər yandan istehsal etdiyi malları satacağı yeni bazarlar axtarır.

TRACECA proqramının başlıca strateji məqsədləri aşağıdakılardır:

- ✓ Asiya- Avropa arasında alternativ nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə Orta Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Qərb bazarlarına çıxışını təmin etmək və bu yolla onların iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına dəstək vermək;
- ✓ Müstəqil Cənubi Qafqaz və Orta Asiya dövlətləri arasında regional əməkdaşlığa təkan vermək; beynəlxalq maliyyə qurumlarını həmin müstəqil dövlətlərə maliyyə yardımına cəlb etmək;
- ✓ Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizini Transavropa nəqliyyat şəbəkəsi ilə birləşdirmək və s.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, TRACECA layihəsinin əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür. Respublikamızın əsas strateji məqsədləri regional iqtisadi əməkdaşlığı milli mənafeyimiz baxımından inkişaf etdirilməklə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək və BİM-in nüfuzlu subyektlərindən birinə çevrilməkdir.

Azərbaycanın regionun zəngin neft-qaz ehtiyatlarına sahib olması, ölkənin beynəlxalq miqyasda tranzit əhəmiyyətli olmasında mühüm rola malikdir. Ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında dünyanın aparıcı enerji şirkətləri ilə strateji əhəmiyyətli, gələcəyə hesablanmış neft müqavilələri bağlayan Azərbaycan paralel olaraq neft-qaz resurslarının xarici bazarlara nəqli üçün də milli maraqlar üzərində qurulmuş strateji xətt yürüdür. Bu xətt enerji resurslarının çoxşaxəli nəql marşrutlarına malik olmaq və hər hansı bir marşrutdan asılı olmamaq prinsipi üzərində qurulub. Bölgənin enerji resurslarının çoxşaxəli nəql marşrutları həm Azərbaycanın, həm Azərbaycan neftinin və qazının əsas alıcılarının, bütövlükdə Avropa qitəsinin maraqlarına cavab verir.

Regionun neftin nəqlində əhəmiyyətli olan beynəlxalq tranzit koridorları aşağıdakı qlobal əhəmiyyətli layihələr çərçivəsində həyata keçirilməkdədir:[41,s4]

- **Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri**
- **Bakı-Qroznı-Novorossiysk (Şimal marşrutu)**
- **Bakı – Tbilisi – Supsa (Qərb marşrutu)**

2006-cı ildə istifadəyə verilən Heydər Əliyev adına **Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Neft Kəməri (BTC)** isə ölkənin milli maraqları üzərində qurulan, müstəqilliyini möhkəmləndirən neft nəqli strategiyasının davamında ən mühüm hadisədir. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunan neft (gündə 1 milyon barrelə yaxın) bu kəmərlə dünya bazarlarına nəql olunmaqdadır. BTC-nin uzunluğu 1768 kilometrdir, onun tikintisi 2005-ci ildə yekunlaşıb. 2006-cı il mayın 28-də kəməre vurulmuş ilk neft Türkiyənin Ceyhan limanına çatıb. Kəmərin rəsmi açılış mərasimi isə həmin il iyulun 13-də Ceyhan limanında və İstanbulda 98 ölkənin yüksək səviyyəli rəsmilərinin iştirakı ilə keçirilib. Strateji əhəmiyyətli BTC kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi uzun müddət davam edən gərgin proseslərin, mürəkkəb danışıqların nəticəsidir.

İlk dəfə bu kəmərin əsas ixrac kəməri kimi çəkiləcəyi 26 aprel 1998-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, və Türkiyə prezidentlərinin Trabzon görüşündə qətiləşib. Prezidentlər bəyan ediblər ki, əsas ixrac kəməri Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri olacaq. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilən ATƏT-in zirvə toplantısının gedişində xam neftin

Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsi ilə nəql edilməsinə dair üç ölkə prezidentləri arasında saziş imzalanıb. Eyni gün Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini dəstəkləmək, Qazaxıstan və Türkmənistan neftini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında İstanbul bəyannaməsi də imzalandı. Bu prosesin məntiqi davamı kimi 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçaldə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin inşasına başlandı və inşaat işləri 2005-ci ildə yekunlaşdı. Kəmərin tikintisinə 4 milyard dollara yaxın vəsait xərcləndi. Kəmərin tikintisi və istismarı üçün yaradılmış BTC Ko. şirkətinin səhmdarları bp (30,1%), ARDNŞ (25 %), Şevron (8,9 %), Statoyl (8,71 %), TPAO (6,53 %), ENİ (5 %), Total (5 %), İtoçu (3,4 %), İNPEX (2,5 %), KonokoPhillips (2,5 %) və Amerada Hess (2,36 %) şirkətləridir.

BTC kəməri ildə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək üçün nəzərdə tutulub. BTC istismara verilən gündən 2012-ci ilin may ayının 30-dək Ceyhan limanından 185,9 milyon ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salınmışdır. BTC boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və bütövlükdə bölgə, Avropa və ümumən dünya üçün iqtisadi, siyasi baxımdan, enerji təhlükəsizliyi cəhətdən çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. BTC kəməri iqtisadi cəhətdən çox sərfəli olduğundan bəzi dövlətlər bu kəməri vasitəsi ilə öz neftini nəql etmək niyyətindədirlər. Belə ki, artıq Azərbaycanla Qazaxıstan arasında Qazaxıstan neftinin BTC vasitəsilə nəql olunmasına dair saziş imzalanmışdır.[43]

Xəzər dənizinin Azərbaycan bölməsində çıxarılması nəzərdə tutulmuş neftin dünya ölkələrinə göndərilməsi üçün 1995-ci il oktyabrın 19-da iki neft kəməri marşrutu müəyyən edilmişdir.

Onlardan birincisi Şimal marşrutu adlanır. **Bakı-Qrozni-Tixovetsk-Novorossiysk** neft kəməri xəttinin ümumi uzunluğu 1346 km, o cümlədən Azərbaycanda 230 km-dir. 1997-ci il oktyabrın 25-də bu neft kəməri ilə ilk neft yola salınmışdır. Gələcəkdə il ərzində 5 mln ton neft yola salmaq mümkün olacaqdır. Bu kəmərlə neft nəqlinə dair ikitərəfli müqavilə 1996-cı il fevralın 18-də Moskvada imzalanıb. Tərəflər həmin müqavilə ilə Rusiya ərazisindən Azərbaycan neftinin nəqlinin hüquqi-texniki məsələlərini razılaşdırıblar. Müqavilənin ilkin şərtlərinə uyğun olaraq 1997-ci il oktyabrın 25-dən

Azərbaycanın nefti şimal boru kəməri vasitəsi ilə dünya bazarına çıxarılmğa başladı. Eyni zamanda Azərbaycan neft nəqlində alternativ marşrutların mövcudluğuna nail olmaq üçün milli mənafeyə cavab verən siyasət yürüdü. Bütün siyasi risklərə baxmayaraq 1996-cı ildə martın 8-də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze Tiflisdə Bakı-Supsa neft kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəldilər. “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak edən şirkətlərin qurduğu Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ), ARDNŞ və Gürcüstan hökuməti arasında bağlanmış 3 tərəfli müqavilə Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlardan çıxan ilkin Azərbaycan neftinin Bakı-Supsa neft kəməri vasitəsi ilə nəqlini nəzərdə tuturdu. Bakı-Supsa neft kəməri ilə ilkin Azərbaycan nefti 1999-cu il aprelin 17-də ixrac olunmağa başlanıb. Bu marşrutun ən böyük üstünlüyü Azərbaycan neftinin təmiz halda "Azəri light" markası ilə dünya bazarına çıxarılmasıdır. Bununla yanaşı, kəmərin digər üstünlüyü neftin Supsaya Novorossiyskə nisbətən daha ucuz nəql olunmasıdır. Belə ki, neftin Novorossiyskə nəqlinin tonu 15,67, Supsaya nəqli isə 13,14 ABŞ dollarına başa gəlir. Qərb istiqamətində uzanan Bakı-Supsa neft kəmərinin uzunluğu 837 km, diametri 530 mm-dir. Bakı-Supsa kəmərinin işə düşməsi Cənub enerji dəhlizinin əsasını qoyub, Azərbaycan öz müstəqilliyi tarixində ilk dəfə neft nəqlində alternativ marşruta malik olub.

Bakı-Novorossiysk məsələsində digər maraqlı məqam Qazaxıstan nefti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Azərbaycan Rusiyaya Qazaxıstandan Bakıya ixrac olunan neftin bu kəməri vasitəsilə ötürülməsini təklif etmiş, lakin Moskva razılaşmamışdı. Qazaxıstan özünün Tenqiz və Kaşaqan yataqlarından hasil olunan neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ilə nəqlini həyata keçirmək istəyir və illərdir bu layihə üzərində çalışır. Layihəyə əsasən Tenqiz və Kaşaqan neftinin Avropaya nəqli üçün Eskene-Kurık neft kəmərinin çəkilişi və BTC-yə tankerlər vasitəsilə qoşulması nəzərdə tutulur. Layihənin 2013-cü ildə reallaşması gözlənilsə də, hələlik müəyyən səbəblərdən yubanır. Bu layihəyə əsasən BTC vasitəsilə illik 38 milyon tona yaxın Qazaxıstan neftinin ixracı nəzərdə tutulur. Qazaxıstan neftinin BTC vasitəsilə ixracı Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üçün illik bir milyard dollardan artıq transit gəlirləri vəd edir. Təbii ki, bu layihə Qazaxıstanın mərhələli şəkildə Rusiyanın

təsirindən çıxmasına imkan yaradır. Moskva eyni zamanda böyük tranzit gəlirlərindən məhrum olur.

Bakı-Supsa neft kəməri- Xəzərin Azərbaycan sektorunda hasil edilən neftin Gürcüstandan keçməklə dünya bazarlarına nəqlini həyata keçirir. Xam neft Gürcüstanın Supsa terminalında tankerlərə yüklənərək Bosfor boğazından keçməklə Avropa bazarlarına yola salınır. Uzunluğu 920 km olan bu xəttin 480 km-i Azərbaycanın ərazisindən keçir. Bu xətt 1999-cu il aprelin 17-də istifadəyə verilmişdir. Bakıdan Gürcüstanın Qara dəniz sahillərində yerləşən Supsa (Poti şəhəri yaxınlığında) limanına qədər uzanan ikinci neft kəməri vasitəsilə Xəzər nefti Qərb ölkələrinə göndərilir. Bu marşrut ildə 15 mln ton nefti dünya bazarına çıxarmağa imkan verəcəkdir. Supsada ilk dəfə neft 1999-cu il aprelin 8-də gəmilərə yüklənmişdir.[41,s13]

Azərbaycan neftlə yanaşı qaz nəqlində də çoxşaxəli nəql marşrutlarına malik olmaq siyasətinə əsaslanır. Bakı-Supsa neft kəmərinin istifadəyə verilməsinin ardınca Azərbaycan qazını Türkiyəyə nəql etmək üçün **Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri)** layihəsinin həyata keçirilməsi üçün işlər başlayıb. Kəmərin tikintisi 2004-cü ildə başlayıb və 2006-cı ilin sonunda başa çatıb. Kəmərlə Azərbaycanın Xəzərdəki “Şahdəniz” yatağından (Faza-I) hasil edilən qazın bir hissəsi (təxminən ildə 7,7 milyard kubmetr) Bakıdan Türkiyənin Ərzurum şəhərinə nəql edilir. Uzunluğu 970 kilometr, yükləmə qabiliyyəti isə ildə 30 milyard kubmetr olan kəmərlə Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinə paralel çəkilib. Türkiyə ilə bağlanmış müqaviləyə müvafiq olaraq, Türkiyə bu kəmərlə vasitəsilə 15 il ərzində 91,0 milyard kubmetr qaz almalıdır. 2007-ci il martın 13-də ilk “Şahdəniz” qazı bu kəmərlə vurulub. Cənubi Qafqaz Neft Kəməri Azərbaycan qazının təkcə Türkiyə bazarlarına deyil, oradan Avropa bazarlarına nəqli üçün də imkanlar açır. Artıq Cənubi Qafqaz Boru Kəməri vasitəsilə Azərbaycan qazı Türkiyədən Yunanıstana nəql olunub.[43]

Regionda həyata keçirilən enerji layihələri

LAYİHƏLƏR	ÜMUMİ UZUNLUQ	İSTİFADƏYƏ VERİLMƏ TARİXİ	İLLİK HƏCMİ
BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN	1767 KM (443km-Azərbaycan, 248km -Gürcüstan, 1076 km - Türkiyə)	2006-cı il 28 may	50 milyon ton neft
BAKI-NOVOROSSIYSK	1346KM (230km-Azərbaycan)	1997-ci il 25 oktyabr	105 min barel
BAKI-SUPSA	920 KM (480km-Azərbaycan)	1999-cu il 17 aprel	15 mln ton
Bakı-Tbilisi-Ərzurum	970 KM	2007-cı il	15 milyon kubmetr

Mənbə: http://www.oilfund.az/az_AZ/layiheler/baki-tbilisi-ceyhan-esas-ixrac-boru-kemeri.asp,
<http://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>

Şimal marşrutu: Azərbaycan Rusiyaya qaz ixrac edən ölkəyə çevrilir. Azərbaycan qazının nəqlində yeni açılan Şimal marşrutu isə bir vaxtlar çoxları üçün gözlənilməz hesab edilirdi. Çünki Azərbaycan əvvəllər özü Rusiyadan qaz alırdı və qaza olan tələbatının bir hissəsini bu ölkədən idxal hesabına təmin edirdi. Lakin Azərbaycanın uğurlu enerji strategiyası ölkənin qazla təminatında idxaldan asılılığı tamamilə aradan qaldırdı. 2007-ci ildə Azərbaycan Rusiyadan qaz almağı dayandırdı və tələbatı bütünlüklə daxili mənbələr hesabına təmin etməyə başladı. Çox keçmədən Rusiya özü Azərbaycandan qaz ixrac edən ölkələr sırasına daxil oldu. Azərbaycanla Rusiya arasında qaz alqı-satqısına dair müqavilə “Qazprom»la ARDNŞ arasında 2009-cu il oktyabrın 14-də bağlanıb. Müqavilə sonradan uzadılma imkanı ilə 2010-2015-ci illəri əhatə edir. Həmin müqavilə əsasında Azərbaycan 2010-cu ilin yanvarında Rusiyaya qazın nəqlinə başlayıb. Həmin il Rusiyaya 800 milyon kubmetr Azərbaycan qazı nəql edilib. Sonradan qaz nəqlinin həcmi artırılıb, 2012-ci ildə

bu rəqəmin 2 mlrd. kubmetrə çatdırılması gözlənilir. “Qazprom” 2013-cü ildə həcmi daha da artıraraq 3 milyard kubmetrə çatdırmağı planlaşdırır.

Enerji strategiyasının region üçün əhəmiyyətini göstərən faktlardan biri də Azərbaycanın bölgədəki strateji tərəfdaşı olan Gürcüstanın qaza olan tələbatını təmin etməsidir. Hazırda Azərbaycan Hacıqabul-Qazax-Qardabani kəməri vasitəsilə Gürcüstana qaz nəql edir və bu ölkənin qaza olan tələbatını ödəyir. İran istiqamətində uzanan Hacıqabul-Astara-Bilənd kəməri də qaz nəqlində istifadə olunan 4 marşrutdan biridir.

Regionda hasil olunan karbohidrogenlərin dünya bazarlarına çatdırılması üçün beynəlxalq layihələrdən biri də Transxəzər Qaz Boru Kəmərinin inşasının həyata keçirilməsidir. Transxəzər Qaz Boru Kəməri vasitəsilə təbii qaz Türkmənbaşından Bakıya nəql ediləcək və sonradan Azərbaycan Gürcüstan, oradan isə Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya və yaxud Ukrayna-Polşa-Mərkəzi Avropa ölkələri istiqamətini əhatə edə bilər.

Türkmən qazının bu marşrutla Bakıya, sonra da Azərbaycan qazı ilə birləşdirilərək Bakı-Tbilisi- Ərzurum vasitəsi ilə Türkiyəyə və "NABUKKO" kəməri ilə Avropaya ixrac edilməsini hədəfləyən bu layihənin reallaşdırılmasına əsas cəhdi 1997-ci ildən ABŞ, Türkiyə, Avropa Birliyi və Azərbaycan göstərir. Son zamanlar Xəzərin alternativ qazının Avropaya ixracı artıq təkcə Türkmənistanın və Azərbaycanın, yaxud təkcə Xəzər hövzəsinin geoiqtisadi məsələsi deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qlobal təminatı kimi müzakirə olunur. Bir qədər əvvəl bu məsələ ilə bağlı Türkmənistan prezidenti və ABŞ-ın vitse-prezidenti arasında hətta kommersiya müqaviləsi də imzalanmışdı. ABŞ müqaviləyə uyğun olaraq, bu işin texniki layihələndirilməsi üçün lazımi vəsait də ayırmışdır. Kəmərin təxmini uzunluğu Bakıya qədər 200 km, buraxılış gücü 30 mlrd. kub metr olmalı idi. Lakin neçə illərdir ki, Rusiya və İranın Xəzərin statusu ilə bağlı məsələni bilərəkdən uzatmaları, Türkmənistanın Transxəzər ətrafında nümayiş etdirdiyi zəif iradə və s. nəticəsində bu kəmərin inşasına başlamaq mümkün olmamışdır. Hətta 1998-ci ildə Türkmənistanla Türkiyə arasında 30 il müddətində, ildə 16 mlrd. kub metr Türkmənistan qazını Transxəzər və Transqafqaz marşrutu ilə Türkiyəyə göndərilməsi haqqında saziş də imzalanmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hələ ki,

Türkmənistanın Transqafqaz qaz kəmərinə qoşulması sual olaraq qalmaqdadır. Bu kəmərlər həm də bölgədə ən əlverişli transmilli qaz ixracı marşrutuna çevrilərək, zəngin Mərkəzi Asiya qazının Azərbaycana, Gürcüstana, oradan da müxtəlif ixrac vasitələri ilə Türkiyəyə, Ukraynaya, Belarusa, Bolqarıstana, Rumıniyaya və bütün Avropa qitəsinə çatdırılmasını təmin edə bilər. Transxəzər qaz kəmərinin çəkilməsi bütün bölgənin geoiqtisadi, geosiyasi vəziyyətində ciddi dəyişiklik yarada bilər.

II. Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda iqtisadi əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi

2.1. Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti və strukturu

Dünya miqyasında baş verən sosial-mədəni dəyişikliklər, iqtisadi inkişaf prosesi insanları artıq yaşadıkları ölkələrin sərhədlərindən, mənsub olduqları çevrələrdən daha geniş arenaya çıxmağa vadar edir ki, bu da öz-özlüyündə milli dövlət anlayışını zəiflədir. Bu anlayışın zəifləməsi isə müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları arasında olan əlaqələri inkişaf etdirərək qloballaşmanı daha da sürətləndirir. Elə məhz bunun nəticəsidir ki, XX əsrin ortalarından başlayaraq Xəzər və Mərkəzi Asiya regionu daha çox diqqət cəlb etməyə başlamışdır. Xəzər və Mərkəzi Asiya regionuna marağın artmasının səbəblərini aydınlaşdıraraq:

- Asiya əsas enerji qaynağıdır. Asiyanın iqtisadi inkişafında olan bu məkan yeni enerji mənbələrinin öyrənilməsi və istismarı baxımından artıq güclü təzyiq yaratmaqdadır.
- Xəzər və Mərkəzi Asiya regionu çox mühüm coğrafi ərazidə yerləşir. Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunun mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinin digər bir səbəbi də onun, Çin, Rusiya, Türkiyə, İsrail, Hindistan, İran, Pakistan kimi qonşularla əhatə olunmasıdır.
- TRASECA layihəsi – tarixi ipək yolunun bərpasına yönələn mühüm bir addımdır.
- Əsrin müqaviləsi Qafqazda əmin-amanlığın qarantıdır. 36 dövlətlə imzalanan 21 neft müqaviləsi regionu bir daha dünyanın diqqət mərkəzinə çəkdi.
- SSRİ-nin süqutundan sonra regiona investisiya axınları iqtisadi inkişafın əsas amillərindəndir.
- Region dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələri gündən-günə inkişaf edir.

- Azərbaycan regionda geostrateji mövqe baxımından liderdir. Belə ki, Volqa-Baltik su yolu ilə ucuz nəqliyyat əlaqələrinin olması, Zaqafqaziya ölkələrinin Avropaya çıxış nöqtəsindədir, Qırğızıstan-Asiyanın İsveçrəsidir.
- Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xətti Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə əməkdaşlığının təzahürüdür.

Mərkəzi Asiya ölkələri ilə münasibətlər də Azərbaycanın xarici əlaqələr sistemində əhəmiyyətli yer tutur. Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Azərbaycanın əsas iştirakçılardan biri olduğu layihələrə qoşulması ümumi tarixi və mədəni köklərdən əlavə, bu ölkələrlə iqtisadi və siyasi təmasın da daha sıx olmasına öz töhfəsini vermişdir. Həmin siyasətin nəticələrindən biri odur ki, Azərbaycan Mərkəzi Asiya üçün Avropa məkanına və bazarlarına etibarlı körpü ola bilmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 150 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 110 ölkəyə əmtəə ixrac edilmiş, 137 ölkədən idxal olunmuşdur. Xarici ticarət əlaqələri iştirakçılarının 45-i Avropa, 33-ü Amerika, 43-ü Asiya ölkələri və digərləridir. Ötən il ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi statistik məlumatlara əsasən 39,5 milyard ABŞ dolları, o cümlədən ixracın həcmi 30,3 milyard dollar, idxalın həcmi 9,2 milyard dollar təşkil etmiş, nəticədə 21,1 milyard dollarlıq müsbət saldo yaranmışdır.[45]

Azərbaycan Respublikasının ölkələrarası iqtisadi əlaqələr balansında məhsullar çeşidi müxtəlifdir. Buraya statistik qruplaşma təsnifatı silsiləsində - mineral məhsullar (neft və neft məhsulları, təbii qaz), müxtəlif sənaye malları (kimya, metallurgiya), maşın və mexanizmlər, qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar, hazır yeyinti məhsulları (alkoqollu və alkoqolsuz içkilər, sirkə, tütün), heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar, balıq məhsulları, gön-dəri xammalı, xəz, toxuculuq materialları və məmulatları, incəsənət əsərləri və antikvariat daxildir. İxrac potensialını səciyyələndirən məhsullar içərisində elələri də vardır ki, təbii olaraq onların analoqları - əksərən yüngül və yeyinti sənayesi malları, maşın və avadanlıqlar və yüksək texnoloji istehsal məhsulları milli

bazarda məhsul çeşidi və keyfiyyətini artırmaq, istehlakçı tələblərini daha dolğun ödəmək şərtliliyi ilə həm də idxal edilir. [35]

2014-cü il oktyabrın 8-ində Azərbaycan Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzində “Azərbaycan - Mərkəzi Asiya əlaqələri: inkişaf, əməkdaşlıq və ortaq çağırışlar” mövzusunda keçirilmiş konfransda Azərbaycan-Türkmənistan, Azərbaycan-Qırğızıstan, Azərbaycan-Tacikistan əlaqələrinin perspektivlərinə də toxunulmuşdur. Konfransda Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun regional ticarət-iqtisadi əlaqələrinə yeni təkan verəcə bildirilmişdir.

Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Azərbaycan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün biznes forumların, iqtisadi layihələrin, investisiyaların təşviqinin vacibliyi daim ölkənin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaq, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyllərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir.

Bütün ölkələrdə inteqrasiyanın inkişafının nəticəsi kimi inteqrasiya birlikləri çərçivəsində beynəlxalq ticarətin artımı çıxış edir.

Qloballaşmanın gətirdiyi yeni hərəkətlər, əsrlər boyunca tarixi çətinliklərin təsiriylə parçalanmış, bir-birindən ayrı salınmış türk dünyası qarşısında da yeni imkanlar meydana çıxarmışdır. Qloballaşmanın daha əhəmiyyətli istiqaməti regionallaşmadır. Türk dünyasının regionallaşmağını yeni mərhələyə ucaltmaq üçün böyük imkanlar yaranmışdır. Sovet dövlətinin dağılması dünyanın 1/6 tutan respublikaların yerləşdiyi böyük sahədə geopolitik vəziyyəti kökündən dəyişdirdi. Bu dövlətin tərkibindəki digər cümhuriyyətlər kimi Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistandan ibarət olan türk respublikaları da müstəqilliklərinə qovuşaraq dünya istehsal sisteminin azad və bərabər tərəfdaşlarına çevrildilər. Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması strategiyasını mənimsəyən bu cümhuriyyətlərin ictimai və iqtisadi həyatları dərin dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu ölkələrin hamısında sovetdən sonrakı dövrdə bütün iqtisadi əlaqələrin köklü

şəkildə yenidən qurulması prosesi başlamışdır. Suverenlik bu cümhuriyyətlərə dünya bazarına müstəqil çıxış və öz xarici iqtisadi əlaqələrini yeni prinsiplər üzərində qurmaq imkanı vermişdir. Ancaq qarışıq və sərt qanunlara sahib olan dünya bazarı ilə ilk əlaqələr dünya istehsal əlaqələri sistemində nə qədər ciddi problemlərlə üzləşdiyini ortaya qoymuşdur. Sovetdaxili planlı, bölgə sistemi və ənənəvi bazarların itkisi, ortaq pul sahəsinin ortadan qalxması, dünya bazarına xammaldan başqa rəqabət edə biləcək məhsul çıxarılmaması bu ölkələri dərin ictimai, iqtisadi böhran vəziyyətinə soxmuşdur. Sovetdən sonrakı dövrdə Azərbaycan kimi digər türk respublikaları da həyati əhəmiyyət daşıyan bir çox iqtisadi məsələlərə görə dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatlarının marağını cəlb edən təbii bir mərkəzə çevrilmişdilər. Enerji ehtiyatları ilə zəngin olan bu geopolitik coğrafiyada dünyanın bir çox böyük dövlətinin mənfəətləri toqquşmaqda və belə dövlətlər üzərində nüfuz sahəsi uğrunda ciddi mübarizələr yaşanmaqdadır. XIX yüzilin sonu və XX yüzilin əvvəllərində böyük dövlətlərin burada həyata keçirdikləri “böyük oyun”, indi başqa üsullarla həyata keçirilməkdədir. Bu nüfuz mübarizəsinə az qala dünyanın bütün böyük dövlətləri bu və ya digər şəkildə qatılmaqdadırlar. Sovetdən sonrakı türk cümhuriyyətlərinin zəngin bazarı uğrunda mübarizə bölgədə mövcud üç güc mərkəzinin – Rusiya, Türkiyə və İran arasında davam etməkdədir. Dünyanın geopolitik araşdırmalarında sovetdən sonrakı türk respublikalarından Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan da geopolitik mərkəz kimi qeyd olunmaqdadır. Bilindiyi kimi geopolitik mərkəzlərə dövlətlər sahib olduqları gücə görə deyil, onların yerləşdiyi məkanın zərurililiyi və fəal güc mərkəzlərinin mənfəətlərinin ağırlığı baxımından aid edilməkdədirlər. Müstəqillik elan olunan ilk günlərdən etibarən həyata keçirilən tədbirlər bu ölkələrin hamısının xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu və ya digər səviyyədə “açıq qapı” siyasəti həyata keçirərək dünya bazarı ilə inteqrasiyaya çalışdıqlarını göstərməkdədir. Bu müddət iki təməl üzərində ortaya çıxmaqdadır: qloballaşma və bunun bir parçası olan regionallaşma. Rusiya tərəfindən həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və hərbi təzyiqlərə baxmayaraq inkişaf etmiş sənaye ölkələriylə, böyük şirkətlərlə zəngin enerji və digər təbii qaynaqlar sahəsində artan işbirliyi, TRACECA

proqramının işlənilib həyata keçirilməyə başlanması bu dövlətlərin qlobal istehsal sisteminin ayrılmaz parçasına çevrildiyini göstərməkdədir.

Cədvəl 5.

Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələri

(min dollarla)

	İdxal		İxrac	
	2010	2014	2010	2014
Özbəkistan	12332.7	23611.9	20301.4	37900.3
Türkmənistan	13918.4	13198.4	200678.0	38002.6
Qazaxıstan	293552.9	221056.1	44591.4	29839.5
Qırğızıstan	1006.5	1702.7	40541.2	25800.1
Tacikistan	1256.1	188.0	8181.1	2636.7
İran	118238.6	147156.2	124980.7	39441.7
Rusiya	1145008.7	1314480.4	773551.8	640271.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

(Müəllif tərəfindən sistemləşdirilmişdir.)

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, son 12 ildə ticarət coğrafiyası genişlənmiş və 150-dən çox ölkə ilə ticarət əlaqələri qurulmuş, ticarətin əmtəə strukturu təkmilləşmiş, ixrac potensialı əhəmiyyətli dərəcədə güclənmişdir. Bu müddət ərzində xarici ticarət dövriyyəsi 4,3 dəfə, ixrac 6 dəfə, o cümlədən qeyri-neft ixracı 2,6 dəfə artmışdır. [31]

Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən, İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan arasındakı ticarət dövriyyəsinin həcmi 2014-cü ildə 500 milyon dollar olmuşdursa bu il 680 milyon dollara çatıb.

Azərbaycan İran üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qonşu dövlətdir. İran Azərbaycan vasitəsilə Rusiya ilə də iqtisadi və ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışır.

Azərbaycan Respublikasından İrana əsas ixrac malları polad yarımfabrikatlar, təbii qaz, yeyinti sənayesinin qalıqları, elektrik enerjisi, texniki məqsədlər üçün bitkilər, qara metallardan digər məmulatlar, ipək, plastik kütlələr və onlardan məmulatlar, İrandan Azərbaycan Respublikasına əsas idxal malları sement klinkerləri, plastik kütlələr, sement, maşın və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparaturlar, şüşə və ondan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi məhsulları, qara metallar və onlardan məmulatlar, dənli bitkilər, keramika məmulatları, meyvə-tərəvəz olmuşdur.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində İranın payı 0,84 faiz (24-cü yer), o cümlədən idxalda 1,65 % (15-ci yer), ixracda isə 0,55% (25-ci yer) təşkil etmişdir.

Regionun iqtisadi gələcəyi üçün böyük önəmi olan “Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi”nin bir hissəsi olan və Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında dəmir yolu xətlərinin birləşdirən “Qəzvin-Rəşt-Astara (İran)-Astara(Azərbaycan)” dəmir yolu xəttinin çəkilişinin başa çatdırılması məsələsi prioritet məsələlərdən birini təşkil edir.

2011-ci il tarixində Tehran şəhərində keçirilmiş “Rəşt - Astara (İran) - Astara (Azərbaycan Respublikası)” dəmir yolu xəttinin tikintisi ilə bağlı üç ölkənin dəmir yolları qurumlarının rəhbərlərinin üçtərəfli görüşündə “Rəşt-Astara (İran) - Astara (Azərbaycan Respublikası) dəmir yolu xəttinin tikintisi layihəsi üzrə “Azərbaycan Dəmir Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, “Rusiya Dəmir Yolları” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və İran

İslam Respublikası Dəmir Yolları arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Tərəflər, qeyd olunan layihənin həyata keçirilməsi üçün Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətin Moskva şəhərində yerləşməklə qeydiyyatdan keçirilməsi, gələcəkdə Tehran və Bakı şəhərlərində filiallarının yaradılması barədə razılığa gəlmişdir. [50]

Regionda integrasiya prosesini ləngidən bir çox faktorlar mövcuddur.

2008-ci ildə baş vermiş dünya maliyyə böhranı zamanı və sonrası mövcud vəziyyət istər Xəzəryanı, istərsə də Mərkəzi Asiya ölkələrinə müəyyən səviyyədə təsir etmişdir. Eyni zamanda həmin təsirlərə baxmayaraq Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan kimi enerji resursları ixrac edən ölkələrdə 7.0% artım müşahidə edilmişdir. Hər iki region ölkələrində iqtisadi problemləri aradan qaldırmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlərin reallaşdırılması arzuolunandır.

Ümumilikdə demək olar ki, istər Xəzəryanı, istərsə də Mərkəzi Asiya ölkələrinin Avrasiya Materikinə düz mərkəzində tarixi ipək yolunun üzərində yerləşməsi oxşar cəhətlərin çox olmasının dəlilidir. Tədqiqat zamanı araşdırmağa çalışdığım məsələlərin, isbat etmək istədiyim hipotezin: dövlət xərclərində dəyişmələrinin zaman anlayışı çərçivəsində ÜDM-ə necə təsir etdiyini qeyd edərkən məlum oldu ki, vəziyyət hər bir ölkə üçün fərqlidir. İqtisadiyyatda zaman-zaman yaranan boşluqları aradan qaldırmaq üçün dövlət xərclərinin ÜDM-də faiz olaraq artması iqtisadi inkişafı bəzi ölkələrdə stimullaşdırır. Belə ki, təbii resurslarla zəngin olan Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan kimi ölkələrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin effektiv olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycanın Xəzər hövzəsi ölkələri olaraq bir sıra enerji və iqtisadi layihələrdə yaxından əməkdaşlıq etməsi regionun inkişafını sürətləndirir.

Göstərilən nəticələrin əldə olunmasında Mərkəzi Asiya və Xəzər hövzəsi ölkələri arasında və ölkələr daxilində bu və ya digər problemlər qalmaqdadır. Bu problemlərdən əsasən qanunvericilik bazasının yaradılması, gömrük prosesləri əlaqədar bir sıra məsələlər, o cümlədən beynəlxalq konvensiyaların səmərəli tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü, bir sıra mühüm konvensiyaların imzalanmaması, standart sənəd dövriyyəsinin olmaması,

sərhədə keçmə prosesində ləngimələrin olması aiddir. Avtomobil yollarının müvafiq səviyyədə saxlanmasına çəkilən xərclərin artması, əsasən yolların köhnəlmiş normalara uyğun qurulması və hər oxa düşən yükə nəzarətin qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqələndirilir. Burada elektron sənəd dövriyyəsinin dövr sürətinin artırılması, yüklər ölkə ərazisinə daxil olmamışdan öncə sənədləşmə prosesinin başa çatması, eyni zamanda logistik mərkəzlərin inkişafına istiqamətlənmiş vergi güzəştləri, kommunal xidmətlərin güzəştlili formada tətbiqi, xüsusi qrant və ssudaların ayrılması, qiymətli kağızlar formasında investisiyaların cəlb olunmasını vurğulamaq olar. Beynəlxalq logistik qovşaqlar özünün səmərəliliyini məhsuldarlığın artması, xərclərin azalması və əlavə vəsaitlərin cəlb olunması ilə sübut edir. Eyni zamanda, o məhsulların tədarükünün inkişafı, ucuzlaşması və sürətlənməsindən, ətraf mühitin çirklənməsi təhlükəsinin azalması və yükdaşıma nəqliyyatında təhlükəsizlik, məşğulluq imkanlarının artırılmasının da səmərə əldə edən bütövlükdə cəmiyyət üçün özünün səmərəliliyini sübut edir.

2.2 Xəzəryanı və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrinin iqtisadi durumu və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarında bu ölkələrin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın maliyyə imkanları genişləndikcə xarici investisiyaların, qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması da geniş vüsət alır. Ölkədə bərqərar olmuş siyasi və makroiqtisadi sabitlik, investorların hüquqlarının etibarlı qorunması, əlverişli coğrafi mövqe, zəngin təbii ehtiyatlar, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi Azərbaycanı xarici investisiyalar üçün ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirmişdir. Bu günədək Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə xarici dövlətlər arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında 50-dən çox saziş imzalanmışdır.

Bir çox infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə, o cümlədən Asiya İnkişaf Bankı ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bu günə kimi adı çəkilən bank tərəfindən Azərbaycana 12 layihə üzrə 1,64 milyard ABŞ dolları məbləğində ayrılmış kreditlər avtomobil yolları, su təchizatı və kanalizasiya,

enerji təchizatı, irriqasiya sektorlarındakı layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, həmin bank texniki əməkdaşlıq çərçivəsində 7 layihənin maliyyələşdirilməsinə təxminən 10 milyon ABŞ dolları məbləğində qrant vəsaiti ayırmışdır. Bankın ölkəmizin özəl sektorundakı fəaliyyəti 2006-cı ildən başlamışdır və bu günədək özəl sektora ayrılmış kreditlərin məbləği 163 milyon dollar təşkil etmişdir.[31]

Standard&Poor`s agentliyi bu gün Azərbaycanın suveren reytingini yenidən “BBB-/A-3” səviyyəsində təsdiqləyib. Ən aşağı dərəcəli investisiya kateqoriyasına aid olan uzunmüddətli və qısamüddətli kredit reytinglər üzrə proqnoz “Sabit” kimi göstərilib. Standard&Poor`sun hesabatında qeyd olunur ki, suveren reytingin təsdiqlənməsi xarici kreditor kimi hökumətin mövqeyinin möhkəmləndiyini əks etdirir. Ekspertlərin fikrincə, bu amil maliyyə çətinliyi yarandığı hallarda Azərbaycana “təhlükəsizlik yastığı” effektini təmin edə bilər.

Hesabatda xüsusilə vurğulanır ki, ölkəmizdə ÜDM artımı 2009-cu ildən ilk dəfə olaraq illik 5.8% çatdırılıb. Standard&Poor`sun təhlilçiləri Azərbaycanda ortamüddətli gələcəkdə ÜDM artım göstəricisini 4%-dən aşağı görmürlər. Agentlik neft hasilatı həcmının hazırkı səviyyəsinin 2017-ci ilədək sabit qalmasını və 2018-ci ildə “Şahdəniz-2” qazkondensat yatağında hasilatın başlanmasını gözləyir. Bu sahədə ölkənin tədiyyə balansında cari əməliyyat hesablarının profisiti təmin ediləcək. Qeyd edək ki, reyting agentliyi proqnozlarında neftin orta qiymətini hər barelə görə \$97 səviyyəsində nəzərə alır. Standard&Poor`sun reyting hesabatında bildirilir ki, 2014-2016-cı illər üçün Azərbaycanda büdcə kəsiri orta hesabla ÜDM-nin 1%-ni təşkil edəcək. Bu kəsir dövlət xərclərinin və kapital qoyuluşlarının artması ilə əlaqələndirilir. Dövlət xərclərinin artımı bu zaman milli iqtisadiyyatda maliyyə şokları hallarında büdcənin daha yığcam edilməsi üçün əlavə imkan kimi göstərilir. Hökumətin neft hasilatı ilə bağlı gəlirlərdən asılılığına gəlincə, Standard&Poor`sun ekspertləri bunu minimum 60%, digər yardımçı sahələrin nəzərə alınması şərtilə 72% kimi qiymətləndirirlər. Həmçinin, büdcə gəlirləri üçün alternativ mənbələr sırasında ölkənin vergi bazasının səviyyəsinin kiçik hesab edirlər.

Azərbaycanın kredit reytingləri üçün müsbət amil kimi Dövlət Neft Fonduna məxsus likvid aktivlərinin çarpacaq həcmi nəzərə alınır (ÜDM-in 47%). Bununla bərabər, Standard&Poor`s Neft Fondunun gəlirlərinin və xərclərinin əhəmiyyətli artımını gözləmir.

Azərbaycanın müstəqil reyting potensialını məhdudlaşdıran həyəcan siqnallarından biri kimi ölkənin maliyyə və bank sistemi göstərilir. Xarici ekspertlərin fikrincə, adları çəkilən sahələr kifayət qədər inkişaf etməyib. Hesabatda deyilir: “Bank sistemi zəif idarəetmə üsulları ilə fərqlənir və son dövrlərdə istehlak kreditləşmənin artdığı bir vaxtda yaranan risklərə səbəb olur”. Standard&Poor`s etiraf edir ki, dollarizasiya səviyyəsinin azalmasına baxmayaraq, Azərbaycanda irihəcmli pul axınını səmərəli şəkildə neytrallaşdıran effektiv alətlər mövcud deyil.

Agentlik xalis xarici aktivlərin artmasının dəstəklənməsi, makroiqtisadi mühitin əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşdırılması, iqtisadi siyasətin gözləntilərini yüksəldən struktur islahatların aparılmasının sürətləndirildiyi təqdirdə ölkənin suveren reytingini qaldırmağa hazırdır olduğunu bəyan edib. Agentlik ölkənin kredit reytingini qaldırmaq üçün monetar siyasətin və bank sisteminin möhkəmləndirilməsini daha bir vacib şərt kimi adlandırır.

"Standard & Poor's" (S&P) beynəlxalq reyting agentliyi 2015-ci ildə Azərbaycan bankları üçün risk dərəcəsinin "ən yüksək" olduğunu bəyan edib. [39]

Fitch Ratings agentliyi Azərbaycana beynəlxalq səviyyəli sabit investisiya reytingi verib. Bununla yanaşı, son illərin reyting hesabatları da Azərbaycan iqtisadiyyatının gücünü açıq şəkildə göstərir.

Belə ki, Ümumdünya İqtisadi Forumu (ÜİF) 2014-2015-cü illər üzrə dünya iqtisadiyyatlarının rəqabətə davamlılıq reytingində Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının daha rəqabətə davamlı ölkələri sırasına daxil olaraq, 144 ölkə arasında 38-ci oldu. ÜİF-in makroiqtisadi sabitlik reytinginin göstəricilərinə görə isə ölkəmiz ilk 10-luqda qərarlaşdı. Hesabatda həmçinin, Azərbaycan əmək bazarının effektivliyinə görə 33-cü, innovasiya potensialının göstəricilərinə görə 72-ci, texnologiya səviyyəsinə görə 56-cı, təsisatların keyfiyyətinə görə isə 60-cı yeri tutdu.

Son illər ölkəmizin investisiya imkanlarının getdikcə genişlənməsi beynəlxalq kredit reyting agentlikləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Standard & Poor's Beynəlxalq Reyting Agentliyi Azərbaycan üçün uzunmüddətli müstəqil kredit reytingini “BBB-” olaraq müəyyən etmiş, reyting üzrə proqnozunu isə “neqativ” olaraq dəyərləndirmişdir. “Moody’s” Azərbaycanın uzunmüddətli kredit reytingini “Ba1”-dən “Baa3” səviyyəsinə qədər yüksəltmişdir. Reyting üzrə proqnoz isə “sabit” olaraq müəyyənləşdirilmişdir. “Fitch Ratings” Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren reytingini “BBB-” səviyyəsində təsdiq etmiş və reyting proqnozunu “sabit” qiymətləndirmişdir. Göründüyü kimi, reyting qiymətləndirmələrində Azərbaycan investisiya mühiti normal olan və həmçinin maliyyə dayanıqlığı yüksək qiymətləndirilən ölkə olaraq səciyyələndirilir.(1/23/2016)

Azərbaycan region ölkələri arasında ən yaxşı kredit reytinglərindən birinə malikdir.

Agentliyin yaydığı hesabatda reytingin təsdiq edilməsi enerji qiymətlərinin kəskin enməsi və gəlirlərinin azalmasına baxmayaraq, Azərbaycanın möhkəm fiskal və xarici mövqeyini saxlaması və ölkənin xarici borc səviyyəsinin xeyli aşağı olması ilə əsaslandırılır. [40]

Cədvəl 6.

Beynəlxalq Reyting Agentliyinin kredit reytingi.

	S&P	Mood's	Fitch	TE(The Trading Economics)
Azərbaycan	BBB- negative	Baa3 stable	BBB- stable	55-negative
Qazaxıstan	BBB negative	Baa2 stable	BBB+ stable	63-negative
Qırğızıstan	B stable	B2 stable		30-stable
Rusiya	BB+ negative	Ba1 stable	BBB- negative	42-negative

Mənbə: <http://www.tradingeconomics.com/azerbaijan/rating>. 1/23/2016

(Müəllif tərəfindən qruplaşdırılmışdır.)

2014-cü ildə dünya və bölgə iqtisadiyyatına təsir edən əsas səbəblər kimi Rusiya və Ukrayna arasındakı münaqişə, İŞİD terror qruplaşmasının fəaliyyəti və xam neftin qiymətinin kəskin şəkildə ucuzlaşmasını, digər tərəfdən isə dünyanın aparıcı ölkələrində (ABŞ, Avropa Birliyi, Yaponiya, Çin) pul-kredit siyasətində köklü dəyişiklikləri qeyd etmək olar. Belə ki, Rusiya və Ukrayna arasında gərginliyin artması və bunun davamında bir sıra dövlətlərin Rusiyaya sanksiyalar tətbiq etməsi 2014-cü ildə Rusiyada ÜDM-in real artım sürətinin əvvəlki illə müqayisədə 0,7 faiz-bənd azalaraq 0,6 faiz təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə 2014-cü ilin ikinci yarısında Rusiyanın milli valyutası olan rublun kəskin devalvasiyası nəticəsində illik inflyasiya göstəricisi 11,4 faiz olmuşdur ki, bu da dolayısı ilə regional ölkələrinə də mənfi təsir göstərmişdir.[5,səh2]

2.3 Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrdə investisiya resurslarından istifadənin qiymətləndirilməsi

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Son dövrlər ölkədəki siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf xarici dövlətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına uzunmüddətli sərmayə qoymaq üçün marağını daha da artırmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişaf meyilləri və güclü maliyyə sabitliyi arxitekturası respublikamızın nəhəng iqtisadi və sosial infrastruktur layihələrini maliyyələşdirməsinə dərin zəmin yaradıb. Son 5 ilin regional investisiya xəritəsinə diqqət yetirdikdə Azərbaycanın xaricdə sərmayə qoyuluşlarında fəal iştirak imkanı qazanaraq investor dövlət kimi tanındığını görmək olar.

Ötən 20 il ərzində əlverişli sərmayə mühitini təmin edərək regionda xarici investisiyaların coğrafi mərkəzinə çevrilən müstəqil Azərbaycan XXI əsrin ikinci onilliyində özü potensial iri sərmayəçi kimi çıxış etməyə başlayıb. Son illərin, xüsusən də, global iqtisadi böhranın qabarıq şəkildə büruzə verdiyi dövrün təhlili bir daha göstərir ki,

Avropa və MDB məkanında investisiya qoyuluşlarının həcmnin azalması müşahidə olunur, amma Azərbaycan əvvəlki kimi yenə də investisiya yatırılması baxımından dünyanın ən cəlbedici ölkələrindən biri kimi çıxış edir. Bu gün xarici investorların Azərbaycana marağı kifayət qədər böyükdür və bunun başlıca səbəbləri, əlbəttə ki, ölkəmizdə investisiya mühitinin əlverişliliyi, investorların hüquqlarının qanunvericilik əsasında yüksək səviyyədə qorunması, ölkəmizin etibarlı tərəfdaş olduğunu dəfələrlə təsdiqləməsi, sərmayələrin yönəldildiyi sahələrdə cəlbedici mənfəətlər əldə olunması və bu qəbildən olan digər amillərdir.

Hazırkı vaxtadək iqtisadiyyata 200 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur ki, bunun yarısı xarici investisiyalardır. Təkcə 2014-cü ildə investisiya qoyuluşunun həcmi 27,7 milyard dollar olmuşdur ki, onun da 11,5 milyard dolları xarici investisiyalardır.[31]

Davamlı iqtisadi inkişaf, maliyyə imkanlarının artması, özəl sektorun inkişafı Azərbaycanı, eyni zamanda, investisiya ixracatçısına çevirmiş, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Monteneqro, Serbiya, İsveçrə və digər ölkələrə əhəmiyyətli həcmlərdə investisiya yatırılmışdır. Azərbaycan şirkətlərinin potensialı və peşəkarlığı xeyli artmış, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Avropada mühüm infrastruktur layihələrinin icrasında özəl şirkətlərimiz fəal fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Ölkəmizin beynəlxalq arenada formalaşmış müsbət imicinin digər göstəricisi də son dövrlər xarici dövlətlərin özəlləşdirmə və investisiya layihələrində Azərbaycanın iştirakına dair dövlətlərin, eləcə də xarici dövlətlər tərəfindən respublikamıza bu məqsədlə həyata keçirilən səfərlərin sayının artmasıdır.

Əldə edilən bu uğurlarla kifayətlənməyən Azərbaycan hökuməti ölkəmizdə xarici investisiyaların qoyuluşunun daha da artırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər reallaşdırmağı nəzərdə tutur. Belə ki, hökumət ölkənin qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların qoyuluşunu daha da artırmaq məqsədilə xarici investorlar üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər üzrə təkliflər hazırlamağı nəzərdə tutur.

Azərbaycan hökuməti daxili investisiyaların reallaşdırılmasına da xüsusi önəm verir. Nazirlər Kabinetinin yuxarıda sözügedən iclasında bildirilmişdir ki, cari ilin altı ayında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına investisiya xərcləri 3 milyard 102 milyon manat təşkil

etmişdir. Həmin vəsaitin 1 milyard 656 milyon manatı elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və digər sosial-mədəni və məişət təyinatlı obyektlərin, o cümlədən Bakıda Avropa Oyunlarının keçirilməsi, 1 milyard 150 milyon manatı ölkənin əsas enerji, su və qaz təchizatı, nəqliyyat, kommunal, meliorasiya infrastrukturlarının tikintisi və yenidən qurulması üçün istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, iclasda vurğulanmışdır ki, dövlət büdcəsindən ayrılmış əsaslı xərclərlə yanaşı, ölkəmizdə yol, su təchizatı və meliorasiya, kənd təsərrüfatı, sosial və digər infrastrukturların tikintisi və yenidən qurulması üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən xaricdən cəlb olunmuş kreditlər hesabına 264 milyon manat, Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına 467 milyon manat investisiya qoyulmuşdur.[51]

Cədvəl 7.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

	2010	2011	2012	2013	2014
Cəmi xarici investisiya	8 247.8	8673.9	10314.0	10540.9	11697.7
o cümlədən:					
Maliyyə reditləri	3 405.9	3692.5	3135.5	2655.8	1880.6
Neft sənayesinə	2 955.3	3407.8	4287.8	4935.2	6730.7
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələr	659.6	886.0	1094.5	1041.0	1318.5
ondan:					
İran	3.2	11.2	-	-	40.5
Rusiya	11.7	35.0	21.8	36.1	13.6
Digər ölkələr	37.7	203.5	186.0	117.5	235.1
Neft bonusu	2	19.9	2.0	2.4	17.0
Digər investisiyalar	1 225.0	667,7	1794,2	1906,5	1750,9

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.

<http://www.stat.gov.az/source/finance/>

Yeni qədəm qoyduğumuz XXI əsrdə zəngin neft və qaz ehtiyatları, ucuz işçi qüvvəsi, potensial əmək ehtiyatlarının yüksək səviyyəsi dünyanın iri şirkətlərinin investisiyalarını Azərbaycana və «Mərkəzi Asiyaya» yönəltməsinin əsas meyarlarındanıdır. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrində neft-qaz kompleksləri həmin ölkələrin iqtisadi inkişafının əsası olub, onların beynəlxalq ticarət və təsərrüfat münasibətlərində vasitəçilik edir.

Mərkəzi Asiya dövlətlərinin və Azərbaycanın qatıldığı böyük neft-qaz layihələrinin bəziləri reallaşmış bəzilərinin isə planlaşdırılması gedir. Bu layihələr aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilmişdir:

Cədvəl 8.

Regionda reallaşdırılan və reallaşması planlaşdırılan layihələr

REALLAŞAN LAYİHƏLƏR	PERSPEKTİV LAYİHƏLƏR
• Şahdəniz-1 Layihəsi (2003-ci il)	• Tap layihəsi (Trans Adriatik) - (2020-ci il)
• Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Kəməri Layihəsi; (2006-cı il)	• Tanap layihəsi (Trans Anadolu) - (2018-ci il)
• Bakı-Tbilisi- Ərzurum Təbii qaz Boru Kəməri Layihəsi ; (2007-ci il)	• Şahdəniz-2 Layihəsi (2018-ci il)
• Türkmənistan-Çin Təbii qaz Boru Kəməri Layihəsi (2009-cu il)	• Kaşagan Layihəsi (2017-ci il)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası,

Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli

(Müəllif tərəfindən tərtib edilib.)

Məlum olduğu kimi, bu yaxınlarda "Şahdəniz" Konsorsiumu Azərbaycan qazını Avropaya nəql edəcək layihə kimi Trans-Adriatik Qaz Kəməri (Trans-Adriatik Pipeline (TAP)) seçib. Qeyd edək ki, TAP layihəsi Cənubi Qafqaz Qaz Kəmərinin (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) və Trans-Anadolu Qaz Kəmərinin (TANAP) davamı olub, "Şahdəniz-2"

yatağındakı qazın Yunanıstan və Albaniya vasitəsilə, Adriatik dənizi ilə İtaliyanın cənubuna, oradan da Qərbi Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. Bu kəmərlə ilkin mərhələdə ildə 10 milyard, daha sonra isə 20 milyard kubmetrə yaxın qazın nəql edilməsi gözlənilir. Azərbaycan qazının bu kəmərlə vasitəsilə 2019-cu ildə Avropaya çatdırılması planlaşdırılır. Məlumatlara görə, Xəzər qazını Avropaya Adriatik dənizinin dibi ilə çatdırmaq ideyasını ilk dəfə 2003-cü ildə İsveçin "Axpo" şirkəti irəli sürüb. [52]

1999-cu ildə "Şahdəniz" yatağında zəngin qaz yataqlarının aşkar olunması bir çox ölkələri, xüsusən də Qərb dövlətlərini ölkəmizlə bu sahədə əməkdaşlığa cəlb edib. Azərbaycanın 2 trilyon kubmetrdən artıq təsdiqlənmiş həcmində dəyərləndirilən qaz ehtiyatları Avropa məkanının enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır. Bildiyimiz kimi, Avropanın böyük bir hissəsi qaz təchizatına görə məhdud sayda mənbədən asılı vəziyyətdədir. Dövlətin enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan enerji təchizatının əsasən məhdud çərçivədə cəmləşməsi Avropa ölkələrini istər-istəməz alternativ mənbələrin axtarışına sövq edir. Bu baxımdan, etibarlı tərəfdaş imicinə sahib olan Azərbaycanla əməkdaşlıq region dövlətlərinin maraqlarına uyğundur. Məhz bu əməkdaşlığın nəticəsi olaraq 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri istifadəyə verilib və Azərbaycan qazı bu kəmərlə Gürcüstana və 2007-ci ildən Türkiyəyə nəql olunur. Bir çox Avropa ölkələrinin Türkiyə vasitəsilə Azərbaycan qazını almaqda maraqlı olması, eləcə də, Azərbaycanın iqtisadi maraqları başlanan işin davam etdirilməsini və daha da genişləndirilməsini zəruri edirdi.

Bu istiqamətdə mühüm addım 2011 və 2012-ci illərdə Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında Trans-Anadolu Qaz Kəməri (TANAP) layihəsinə dair sazişlər imzalandı. Bu boru xətti BTƏ-dən gələn qazı Yunanıstanla sərhəddə çıxaracaq. TANAP layihəsi Transxəzər qaz kəmərinin gerçəkləşməsi üçün də yeni imkanlar yaradacaq. Qazaxıstan və Türkmənistanın gələcəkdə bu layihəyə qoşulacağı təqdirdə Azərbaycan həm də qaz nəqlində mühüm tranzit ölkəyə çevriləcək. Ümumiyyətlə, TANAP layihəsi ilə Şərq-Qərb enerji dəhlizinin formalaşmasında Azərbaycanın rolu daha da artacaq.

BTƏ və TANAP "Cənub" qaz dəhlizinin mühüm tərkib hissələridir. Azərbaycan qazını Avropaya daşıyacaq TAP layihəsinin müəyyən edilməsi isə "Cənub" qaz dəhlizinin

böyük hissəsinin razılaşdırılması deməkdir. Bu layihə "NABUCCO", ITGI (Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya qaz kəməri) və SEEP (Cənubi-Şərqi Avropa boru kəməri) layihələri içərisindən seçilib.

Məlum olduğu kimi, TAP kommersiya üstünlüklərinə görə qeyd olunan layihələr içərisində əsas rəqibi olan "NABUCCO" layihəsini üstələyə bildi. Belə ki, TAP-ın uzunluğu 870 kilometr olduğu halda, Bolqarıstan, Rumıniya, Macarıstandan keçərək Avstriyaya çatmalı olan "NABUCCO Qərb" in uzunluğunun 1300 kilometrədən çox olması gözlənilirdi. TAP-ın reallaşması üçün ilkin olaraq 2,2 milyard, "NABUCCO Qərb"ə isə 7,9 milyard dollar investisiya tələb olunurdu. Deməli, TAP layihəsinin gerçəkləşməsinə daha az zaman və vəsait tələb olunur.

Beləliklə, 2007-ci ildə istismara verilən Bakı-Tbili-Ərzurum qaz kəməri Azərbaycan qazını Gürcüstandan keçməklə Türkiyənin şərq hissəsinə daşıyır. Tikiləcək TANAP kəməri qazın Türkiyənin şərqindən qərbinə daşıyacaq, yəni Avropa ilə sərhəddə gətirəcək. TAP boru kəməri isə qazın buradan Avropa ölkələrinə paylanmasına imkan verəcək. [53]

Hazırda TAP-ın səhmdarları İsveçrənin "Axpo" (42,5 faiz), Norveçin "Statoil" (42,5 faiz) və Almaniyanın "E.ON Ruhrgas" (15 faiz) şirkətləridir. Lakin səhmdarların sayı arta bilər. Layihələrin hər ikisi AB tərəfindən dəstəklənirdi. Trans Adriatik Pipeline (TAP) qaz ixracı boru kəməri yaxın gələcəkdə Xəzər qazının Yunanıstan və Albaniyadan keçməklə Adriatik dənizi ilə İtaliyaya, daha sonra isə İtaliyadan Qərbi Avropa ölkələrinə nəqlini nəzərdə tutan və AB-nin 21-ci əsr enerji təhlükəsizliyi xartiyasının bir parçası hesab edilən layihədir. Layihə çərçivəsində inşa ediləcək boru kəmərinin uzunluğu 870 kilometrdir. Kəmərin inşa edilməsi xərcləri dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, təxminən 2,5 milyard ABŞ dolları həddində proqnozlaşdırılır. [53]

Tikinti işlərinə 2015-ci ildə başlanacaq və kəmərlə ilkin olaraq il ərzində 10 milyard kubmetr qazın ixracı nəzərdə tutulur. Lakin gələcəkdə bu kəmərin imkanlarının 20 milyard kubmetrədək artırılması mümkündür. TAP həmçinin AB-nin "Cənub axını" layihəsinin bir hissəsi hesab edilir. Boru kəmərinin inşası üçün təxminən 3 il vaxt sərf ediləcək. TAP vasitəsi ilə ixrac ediləcək Şahdəniz qazının ikinci fazasının işlənməsinə isə 2016-cı ildən başlanılacaq. Ümumilikdə bu layihənin dəyəri təxminən 40 milyard dollar olaraq

qiymətləndirilir. Qoyulacaq investisiyanın 25 milyard dolları Azərbaycan və Gürcüstana aiddir. İnvestisiya xərclərinin böyük qismi Şahdəniz layihəsinin istismara hazırlanmasına yönəldilən infrastruktur xərcləridir. Bu layihə dəyərinə görə Xəzərdə həyata keçirilən 2-ci böyük layihədir.[54]

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) investisiya və marketing məsələləri üzrə vitse-prezidenti Elşad Nəsirov ARDNŞ-nin Trans-Adriatik Qaz Kəməri (TAP) layihəsinin səhmdarları sırasına daxil ola biləcəyini söyləyib. E.Nəsirov qeyd edib ki, TAP-ın səhmdarları sırasına, həmçinin TANAP-da (Trans-Anadolu Qaz Kəməri) pay almaqla bağlı razılıqlarını verən bp və "Total" şirkətlərinin də daxil olması ehtimalı var. Həmçinin, Trans-Adriatik Qaz Kəməri layihəsinin tərəfdaşları Türkiyənin "BOTAŞ" şirkətinə qapılarının açıq olduğunu bildiriblər.

Əslində, TAP layihəsinin dünyanın iri şirkətlərinin marağını cəlb etməsi heç də təsadüfi deyil. Bu layihə həm onda iştirak edən dövlətlər, həm də onun həyata keçirilməsi ilə birbaşa məşğul olan şirkətlər üçün olduqca sərfəli hesab edilir.

Məlumatlara görə, Azərbaycan qazının Avropaya çatdırılmasında İtaliya heç də son hədəf olmayacaq və "Şahdəniz" qazının bu ölkədən Avstriyaya, İsveçrəyə, Almaniyaya və digər ölkələrə çatdırılması nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, bu yaxınlarda Brüsseldə Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Yunanıstan, İtaliya, Monteneqro, Serbiya və Sloveniya Adriatika-İonika Şurasının XV toplantısının yekunu olaraq bəyannamə qəbul edərək, regional enerji layihələri arasında ilk növbədə TAP-a xüsusi dəstək verəcəklərini vəd ediblər. Bu baxımdan, enerji ehtiyatlarının daşınması, nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması və gücünün artırılması, Avropanın nəqliyyat sistemində və şəbəkəsinə inteqrasiyasını nəzərdə tutan layihələr, xüsusilə, TANAP və TAP layihələri, eləcə də, Avropa İttifaqı tərəfindən dəstəklənən Yunanıstan-Bolqarıstan, Bolqarıstan-Rumıniya və Rumıniya-Macarıstan qaz şəbəkələrini birləşdirən layihələr də böyük əhəmiyyət daşıyır. [55]

ARDNŞ-nin prezidenti Rövnəq Abdullayevin sözlərinə görə, Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının getdikcə artması perspektivdə "mavi yanacaq"ın nəqli üçün yeni boru kəmərlərinə ehtiyac yaradacaq.

R.Abdullayev diqqətə çatdırıb ki, ilkin olaraq, TAP layihəsi çərçivəsində Azərbaycandan Avropaya ildə 10 milyard kubmetr qaz ötürüləcək. Azərbaycanın digər qaz yataqları da nəzərə alınaraq onu demək olar ki, gələcəkdə bizə yeni qaz ixrac kəmərləri lazım olacaq. Azərbaycanın zəngin qaz ehtiyatlarına malik olduğunu deyən R.Abdullayev əlavə edib ki, biz bu gün mövcud imkanları nəzərə almaqla, "ikinci qaz dalğasını" da aydın görürük. "Şahdəniz"dən əlavə, "Azəri-Çıraq-Günəşli"nin dərinisulu hissəsinin, "Abşeron", "Ümid" və "Şəfəq-Asiman" kimi yataqların işlənilməsi Azərbaycanın qaz ixracını kəskin şəkildə artıracaq. TAP-ın potensial genişlənməsi, eləcə də Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstan ərazisindən Avstriyaya doğru ikinci marşrutun açılması ilə Avropaya qaz ixrac həcmlərinin artmasının da şahidi olacağıq. Hər iki kəmərin marşrutunun inkişaf planları gələcəkdə qaz həcmələrinin artmasının əsasını təşkil edir. Beləliklə, Azərbaycan "NABUCCO" qaz dəhlizini gələcəkdə hasil olunacaq qaz həcmələri üçün təbii bazar kimi görür. Başqa sözlə, yeni təchizat mənbələrinin "Cənub qaz dəhlizi" ilə Avropa bazarlarına çıxışının TAP-la məhdudlaşmayacağı, onun hüdudlarından kənar da davam edəcəyi gözlənilir.

Azərbaycan "Şahdəniz"in ardınca Avropanı əlavə qazla təmin edəcək digər layihələri də inkişaf etdirmək əzmindədir. Bu baxımdan, Yaxın Şərqi və Şərqi Aralıq dənizi hövzəsi də Türkiyə ərazisindən keçəcək TANAP ilə "Cənub qaz dəhlizi"ni təchiz etmək potensialına malikdir. Son zamanlar "Abşeron" yatağında aparılan uğurlu kəşfiyyat işləri və ARDNŞ tərəfindən "Ümid" qaz yatağının kəşfi Xəzər dənizində aşkarlanmış yeni yataqların potensialını aydın göstərir. Bu kəşflər 2020-ci illərin əvvəllərində əlavə qaz həcmələri ixrac etmək imkanı yaradır. Buna görə də, Azərbaycana gələcəkdə daha çox ixrac marşrutu lazım olacaq və TAP layihəsi ilə bağlı qərar həqiqətən də qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan yanaşmanın zaman keçdikcə xəyaldan reallığa çevrilməsi deməkdir. [55]

TASIS proqramı tərəfindən respublikaya dövlətlərarası proqramlar daxilində texniki yardımlar göstərilir. Dövlətlərarası proqramlar üzrə son illər TRACECA proqramı çərçivəsində respublika iqtisadiyyatına birbaşa investisiya qoyuluşları da həyata keçirilmişdir. Bunlardan aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Xəzər Dəniz gəmiçiliyi bərələrinin ehtiyat hissələri ilə təchiz olunması – 1,28 mln avro
- “Buxara pambıq paylama mərkəzi və limanlar üçün avadanlıqlar təchizatı” layihəsi daxilində Bakı limanının boşaldıcı və yükləyici avadanlıqlarla təchizatı – 1,07 mln avro
- “Qırmızı körpünün bərpası” layihəsi daxilində Tovuz dəmiryol körpüsünün yenidən qurulması və sərhəd postunun bərpası – 0,51 mln avro
- “Dəmiryol çənlərinin buxarla təmizlənməsi üçün qazanlar” layihəsi daxilində Biləcəri stansiyasında iki qazanın quraşdırılması – 0,5 mln avro, və s...

Avropa Komissiyası 2006-cı ildə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə TRACECA layihələrinin icrası üçün 13,5 mln. avro ayrılmışdır. AB tərəfindən planlaşdırılan subsidiyanın (maddi yardım) həcmi 6 mln. avro təşkil edib. TRACECA Hökumətlərarası Komissiyanın Daimi Katibliyinin Kiyevdə keçirilən ikigünlük iclasında prioritet proqramların təsdiqi diqqət mərkəzində olmuşdur. TRACECA-ya üzv ölkələr öz regional layihələrini təqdim etmişlər. Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Ukrayna, Rumıniya və Türkiyədən 58 layihə təqdim olunub. İclas iştirakçıları ekspertlər səviyyəsində və Avropa Komissiyasının köməkliyi ilə hazırlanmış 2015-ci il müddətində “TRACECA”nın İnkişaf Strategiyası layihəsini müzakirə edərək razılaşdırmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proqramın çərçivəsində artıq 100 mln. avrodan çox dəyəri olan 13 investisiya və 33 texniki layihə həyata keçirilib.

Kaşağan – 116.86 milyard ABŞ dolları

Xəzər dənizində yerləşən "Kaşağan" yatağı son 40 ildə aşkarlanan ən böyük neft yatağıdır. Tikilən infrastruktur 2017-ci ildən etibarən gündəlik 90 min bareldən artıq neft hasil edəcək. Borularda sızıntı və digər çətinliklər layihənin tikintisində gecikmələrə yol açıb. Problemlərdən biri neft sahəsinin yüksək təzyiq altında olmasıdır. Bu işə qazma işlərini olduqca təhlükəli edir.

2013-cü ildə Bakıda “Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın gələcəyi ilə bağlı Strateji Dialoq” mövzusunda I Dünya İqtisadi Forumu (Davos Forumu) keçirilmişdir. Forumda çıxış edən Qazaxıstan baş nazirinin birinci müavini Baktijan Sagintayev ölkəsinin iqtisadi imkanları barədə danışıb: “Qazaxıstan MDB məkanında investisiya yatırmaq üçün ən əlverişli ölkələrindən biridir. Mərkəzi Asiya regionunda xarici investisiyaların 80 faizi Qazaxıstanın payına düşür. Qazaxıstanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində işlər aparılır. Biz qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi önəm veririk”. [56]

Mərkəzi Asiya Regional İqtisadi Əməkdaşlıq Proqramının (CAREC) əsas istiqamətləri üzrə Azərbaycanda çox böyük işlər aparılıb. Proqrama üzv olan bütün ölkələrlə ikitərəfli münasibətlər qurulmuşdur. CAREC-in üç əsas istiqaməti üzrə Azərbaycanda çox ciddi proqramlar icra edilir. Ticarət, nəqliyyat, enerji məsələlərinə ölkəmizdə çox böyük diqqət göstərilir və tərəfimizdən irəli sürülmüş təşəbbüslər, eyni zamanda, regional əməkdaşlığın genişlənməsinə də xidmət göstərir. 2011-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 10 milyardlarla dollar sərmayə qoyulmuşdur.

Azərbaycanda çox gözəl investisiya iqlimi vardır və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi işində ölkəmiz böyük uğurlar qazanmışdır. Hazırda bu investisiyalar təkcə neft-qaz sektoruna deyil, qeyri-neft sektoruna da qoyulur və bu, bizim indiki siyasətimizdə prioritet təşkil edir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı bu il də çox yüksəkdir, təxminən 9 faiz səviyyəsindədir. CAREC proqramının iştirakçılarının və Azərbaycan hökumətinin fəaliyyəti nəticəsində iqtisadi sahədə əlaqələr ikitərəfli formatda da çox müsbət, uğurla inkişaf edir. [58]

2015-ci ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycanın neft sektoruna 6 451,2 mln. manat həcmində vəsait yönəldilib. **Dövlət Statistika Komitəsinə** istinadən bildirir ki, bu dövr ərzində neft sektoruna investisiya qoyuluşu 18,9% artıb.

Sözügedən müddət ərzində qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunda isə əksinə azalma müşahidə olunub. Bu sektora sərmayə qoyuluşu illik müqayisədə 13,83% azalaraq 7 987,6 mln. manat təşkil edib. Qeyri-neft sektorunun inkişafına sərf edilən həmin vəsaitin

1 111 mln. manatı (ümumi sərmayənin 7,7%-i) qeyri-neft sənayesi sektorunun inkişafında istifadə edilib.[57]

Azərbaycan tərəfindən nəqliyyat sektorunda irəli sürülmüş təşəbbüslər də beynəlxalq xarakter daşıyır. Son illər ərzində ən çox sərmayə bu sektora qoyulmuşdur və uğurlu coğrafi vəziyyətimiz bizə imkan verir ki, Azərbaycanı beynəlxalq nəqliyyat mərkəzinə çevirək. Bu məqsədlə çox vacib addımlar atılmışdır. Son 7 il ərzində Azərbaycanda beş beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilmişdir. Bu hava limanları istənilən ən ağır yük təyyarələrini qəbul edə bilər.

Dəmir yolu nəqliyyatında aparılan islahatlar, Bakı-Tbilisi-Qars “Dəmir İpək yolu”nun bərpası bütün CAREC Proqramına üzv olan ölkələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu yoldan istifadə etmək həm iqtisadi cəhətdən daha da əlverişli olacaq, eyni zamanda, regional əməkdaşlığımızı da böyük dərəcədə gücləndirəcəkdir.

Bu proqram çərçivəsində dəniz nəqliyyatının inkişafı üçün əlavə tədbirlər görülür. Gəmilər, bərələr, tankerlər alınır. Artıq Azərbaycan bəzi Orta Asiya ölkələri üçün tranzit funksiyalarını icra edir. Xəzər dənizinin ən böyük beynəlxalq ticarət limanı hazırda tikilməkdədir. Bakıda yeni gəmiqayırma zavodu tikilməkdədir. Əlbəttə ki, bu gəmiqayırma zavodunun məhsulları bütün Xəzəryanı ölkələrin sərəncamında olacaq və eyni zamanda, Xəzər dənizi ilə bağlı Xəzəryanı olmayan ölkələrin təşəbbüslərinin icrası üçün də bu gəmiqayırma zavodunun böyük rolu olacaqdır.

Enerji sektoru da CAREC Proqramının tərkib hissəsidir. Hazırda Azərbaycanı beynəlxalq bazarlarla birləşdirən 7 neft və qaz kəməri vardır. Ümumi təsdiq edilmiş qaz ehtiyatlarımız 2,6 trilyon kubmetr səviyyəsindədir. Təkcə “Şahdəniz” yatağının qaz ehtiyatları 1,2 trilyon kubmetr səviyyəsindədir.[46]

Fəsil III. Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin investisiya əməkdaşlığının geoiqtisadi perspektivləri

3.1. Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin iqtisadi inkişafında enerji sahəsində əməkdaşlıq perspektivləri

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji ehtiyatlarının istifadəyə verilməsi həmin regionun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin və xarici siyasətlərinin formalaşmasına müəyyən düzəlişlər edilməsi ilə təsirlər göstərir. Dünya energetikası sahəsində vəziyyətdən və dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempindən asılı olmayaraq enerji istehsalı və istehlakının artması gözlənilir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı dünya enerji bazarlarında ticarət həcmının əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsinə səbəb olmaqla, eyni zamanda Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi münasibətlərində enerji amilinin rolunun daha çox artmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin ümumilikdə neft və qaz ehtiyatlarının istehlakçı bazarlarına yönəldilməsi və iqtisadiyyatlarının başqa sahələrində enerji tutumlu sahələrə diqqətin artırılması, Amu-Dəryanın Xəzərə istiqamətlənməsinə enerji gəlirlərinin ayrılması, yerli neft və qaz bazarlarında neftin və qazın əhəmiyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi neft və qazın dəyəri və mahiyyətini açıb diqqət önünə çatdırır.

Azərbaycanda və Mərkəzi Asiyada avtomobil nəqliyyatının genişləndirilməsi və gəmilərlə neftin nəqlinin BTC kəmərinə yönəldilməsi yerli bazarlarda neft və qazın enerjisindən istifadənin ictimai əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsində rolunun nədən ibarət olduğunu xalqlarımız qarşısında qoyur.

Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji təsərrüfatlarının inkişafının müasir təmayüllərinin yaxın 20 ildə saxlanılması enerji ehtiyatları istehsalının fiziki həcmi bu istehsalın səviyyəsinin artırılmasına, regional Türkiyə, qərbi Avropa, Çin və Pakistan arasında ticarətin genişlənməsinə və dünya enerji bazarlarının inkişafına səbəb olacaqdır.

Qərb ölkələrinin 20 kompaniyasının Azərbaycanda neft yataqlarının mənimsənilməsi üzrə ARDNŞ tərəfindən imzalanmış layihə sazişləri «Azəri-Çıraq-Günəşli», «Qarabağ», «Şahdəniz», «Lənkəran-dəniz», «D-222», «Abşeron». «Oğuz», «Naxçıvan» layihələri; Qazaxstanda qərbin «Total, Konoko, Plips və İnpex şirkətlərinin Koçeqan neft yataqlarının istifadə layihələri, Qazaxıstan-Ukrayna neft layihələri; «Türkmənistandan Xəzər dənizinin dibi ilə qazın nəqli boru kəməri çəkilişi layihəsinin», Türkmənistan qazının İrana və Türkiyəyə axınının planlaşdırılan layihəsi, ABŞ-n xahişi ilə «Nobuka»kəməmindən istifadə etməklə Türkmənistan-Bakı-Türkiyə-Yunanstan-İtaliyaya qazın ötürülməsi layihəsi (22 mlrd m³ -lik qazın Bakı ərzurum kəməri ilə axını nəzərdə tutulub. 11 mlrd dollara başa çatacaq); Dünya Bankının, BVF-nin və başqa investrorların Özbəkistan qaz ehtiyatlarının axını layihələri, Qazaxıstanda BTC istiqamətlənəcək Atasu Alaşantovu və Çinə çəkiləcək 988 km-lik neft kəməri layihələri və BTC neft kəməri gücünün 550 mln tona çatdırılması layihələri bu regionların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində həlledici rol oynamaqda olduğunu bir daha əks etdirir.

Mərkəzi Asiya regionlarının Xəzər sahilində yerləşmiş Türkmənistan iqtisadiyyatında bu gün qaz enerji layihələri əsasında fəaliyyət göstərən neft-qaz hasilatı üstünlük təşkil edir. Bu ölkənin neft-qaz enerji layihələrinin işlənilməsində Çin, Pakistan, Yaponiya olduqca maraqlıdır. Qərbi Avropa, ABŞ, Çin və Türkiyə kompaniyaları isə türkmən qazının və neftinin Xəzər dənizi vasitəsi ilə BTC və Bakı Ərzurum qaz kəmərinə axınını təşkil edərək Avropa və Aralıq dənizinə axıdılması layihələrini işləyib həyata keçirirlər.

Bu regionun enerji layihələrinin həyata keçirildiyi üçüncü ölkə Özbəkistandır. Bu ölkədə kapital qoyuluşunun 6,2%-i qaz hasilatına, 6,82%- i qızıl hasilatına, 43,9%-i isə pambıqçılığa yönəldilmişdir. Zəngin Özbəkistan qaz ehtiyatlarının böyük bir hissəsini dünya ekspertləri tərəfindən işlənilmiş enerji layihələri əsasında İran vasitəsilə Türkiyə və başqa bir kəmərlə Çinə axıdılması bu günün vacib məsələlərindəndir.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan bu gün ölkələrindəki neft emal edən zavodların istehsal güclərini bərpa etməli və öz enerji layihələrindən əldə

etdikləri mənfəətlərini hər hansı imperiya şirkətlərinin mənimsəməsinə deyil, bu ölkələrin aborigen türk xalqlarının iqtisadiyyatlarının qüdrətlənməsinə yönəltməlidirlər.

Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunun ən vacib xüsusiyyətlərindən biri burada hələ də işlənməmiş iri neft-qaz yataqlarının mövcud olmasıdır. İri neft və qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan bölgədə Rusiyanın nəzarət etmədiyi enerji tranziti layihələrinin həyata keçirilməsində mərkəzi rol oynayır. Regionda mövcud ən iri neft yataqları və mühüm regional enerji layihələri də məhz Azərbaycan və Qazaxıstanda yerləşir.

Ümumiyyətlə regionun əsas iri enerji layihələri aşağıdakılardır:

- Gündəlik ötürmə qabiliyyəti 1 milyon barel olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri. Bu kəmərin uzunluğu 1760 km təşkil edir.
- Azərbaycanın Xəzər sahillərindən başlayan və Rusiyanın Novorosiysk və Gürcüstanın Supsa limanına kimi uzanan, gündəlik ötürmə gücü 100 min və 115 min barel olan “Şimal” (Bakı-Novorosiysk) və “Qərb” (Bakı-Supsa) İlk Neft Kəmərləri.
- Qazaxstan və Azərbaycan arasında ildə 733 milyon barel Qazaxıstan neftinin BTC-yə daşınmasını nəzərdə tutan barja müqaviləsi.
- Qazaxıstanın Atyrau şəhərindən Rusiyanın Samara şəhərinədək uzanan Rusiyaya məxsus, gücü gündə 300 min barel olan Atyrau-Samara kəməri.
- İkinci mərhələsində Çinə qədər uzadılması və gündəlik gücü 400 min barelədək artırılması nəzərdə tutulan Qazaxıstan-Çin boru xətti.
- Qazaxıstan neft yataqlarını Rusiyanın Novorosiysk limanına daşıyan və gündəlik daşıma qabiliyyəti 560 min barel olan Xəzər Boru Xətti Konsorsiumu.
- Qazaxıstan və Türkmənistan arasında boru xətti.
- İran və Türkmənistan arasında neft mübadiləsini nəzərdə tutan razılaşma.
- Rusiyanın nəzarətində olmayan əsas enerji layihələrindən biri olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri.

- Türkmənistan və İran arasında mövcud olan Korpedze-Kurt-Kui kəməri. Bu kəmərlər Mərkəzi Asiyada Rusiyaya məxsus olmayan ilk qaz kəməridir və kəmərin illik gücü 8.5 milyard kub metrdir.
- Türkmənistan qazını Qazaxıstan vasitəsilə Rusiyanın Qazprom şirkətinin sistemində daşıyan Mərkəzi Asiya-Mərkəz Boru Xətti. Kəmərin Şərqi və Qərbi bölmələrinin illik gücü 100 milyard kub metr təşkil edir.
- Özbəkistan qazının şimali Qazaxıstana daşınmasında əhəmiyyətli rola malik olan və illik daşıma gücü 22 milyard kub metr təşkil edən Daşkənd-Bişkek-Almatı qaz kəməri.

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin neft strategiyasının ən mühüm tərkib hissələrindən biri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan regionunun eləcə də dünyanın ən böyük enerji meqalayihələrindən biridir və Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin əsası təşkil edir. Qazaxıstanın bu kəmərlər vasitəsilə ildə 20-25 milyon ton neft nəql etmək barədə planları layihənin miqyası barədə təsəvvür yaradır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri Avropa üçün durmadan artan enerji tələbatlarını ödəməyə geniş imkanlar yaradan ən mühüm layihələrdən biri sayıla bilər. Avropa İttifaqında bu layihə, Qazaxıstan neftinin gələcəkdə bu kəmərlər vasitəsilə ixrac olunması ilə daha ucuz neft almaq imkanı kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi öz növbəsində Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın önəmli mövqə tutmasına səbəb olmaqla yanaşı Avropa Birliyi və Azərbaycanın daha da yaxınlaşmasına gətirib çıxaracaq.[10]

Qazaxıstan neftinin BTC ilə nəqlinə dair razılaşma əldə olunduqdan sonra kəmərin bölgə üçün əhəmiyyəti dəfələrlə artmışdır. Qazax neftinin BTC-yə çatdırılmasını həyata keçirəcək 3 milyard ABŞ dolları dəyərində Aktau-Bakı sisteminin (700 km) tikintisi istiqamətində danışıqlar 2002-ci ildən başlamışdır.

BTC yalnız Azərbaycan deyil Mərkəzi Asiya və İranın da enerji resurslarını Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Avropa bazarlarına daşıma potensialına malikdir. Bu Orta Asiyadan Avropaya yenidən hər hansı bir boru xəttinin çəkilməsi zərurətini aradan

qaldırmaqla enerji şirkətlərini artıq xərclərdən xilas edir və beləliklə Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyi məsələsində əhəmiyyətini ikiqat artırmış olur.

Xəzər və Mərkəzi Asiya regionunda enerji layihələrinin həyata keçirilməsində əsas maneələr regionda Rusiyanın nəzarətində olmayan kifayət qədər nəqliyyat infrastrukturunun olmaması, Rusiyanın qərb şirkətlərinin ona məxsus boru xətləri şəbəkəsinə qoşulmasına maneçilik törətməsi və onun ərazisindən keçməyən layihələrin reallaşmasına maneçilik törətməsidir. Bu maneələrin aradan qaldırılması regionda yataqların işlənməsində xarici investisiyaların cəlb olunmasına səbəb olmaqla bölgənin inkişafına öz töhfəsini vermiş olar. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 2003-cü ildə Rusiya və Türkmənistan arasında demək olar ki, bütün Türkmən qazının 2009-cu ilədək Rusiya tərəfindən alınması ilə bağlı saziş imzalanmışdır. Eyni problem Özbəkistan qazı ilə də mövcuddur. Belə ki, Özbəkistanın qaz yataqlarına giriş xarici ölkələrdən yalnız Rusiyaya məxsusdur. Lakin 2006-cı ildə 2009-cu ildən sonra 30 il ərzində ildə təqribən 30 milyard kub metr qazın Çin tərəfindən alınmasını nəzərdə tutan Türkmənistan və Çin arasında bağlanan müqavilə regiona xarici investisiyaların axını üçün münbit şəraitin yaradıldığı barədə optimal fikirlər söyləməyə imkan yaradır. Gələcəkdə bu bölgədə həyata keçirilən enerji layihələri sırasına Hindistanın da qoşulması nəzərdə tutulduğu Trans-Əfqanıstan Kəməri, Türkmənistan qazının Əfqanıstana nəqlini həyata keçirəcək.

Bölgənin enerji layihələrinin həyata keçirilməsində qabaqcıl yer tutan ölkələr Qazaxıstan və Azərbaycandır. Belə ki, hər iki ölkə bu layihələrdə xarici investisiyaların iştirakına əlverişli şərait yaratmaqla adambaşına ÜDM-in və enerji sektorlarında beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətlərinin kəskin artımına nail olmuşlar. Regionda həyata keçirilən enerji layihələri hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların həcmi artmışdır.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTƏ) qaz kəməri Xəzər qazının Yunanıstana kimi daşınmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Gələcəkdə isə kəmərin Xəzər hövzəsi qazını Yunanıstan, İtaliya və Avstriyaya çatdıracaq Nabucco qaz kəmərinə birləşdirilməsi ilə geniş bir şəbəkənin yaradılması nəzərdə tutulur. BTƏ qaz kəmərinin ilkin ötürmə qabiliyyəti 7-8 milyard, sonradan isə 20 milyard kub metrə olması planlaşdırılır. Bu kəmə

Azərbaycan qazını Avropa bazarlarına daşımaqla yanaşı qardaş Türkiyənin təbii qaza olan tələbatının böyük bir hissəsinin Azərbaycan qazı hesabına ödənilməsində əhəmiyyətli rola malik olacaqdır. Avropada bir çox mütəxəssislər Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz xəttinin reallaşmasına Rusiyanın qaz asılılığından azad olmaqda əhəmiyyətli rola malik faktor kimi nəzərdən keçirirlər. Eyni zamanda Transxəzər sistemi və Cənubi Qafqaz boru kəməri layihələri də uğurla həyata keçirilməkdədir.

Türkmənistan qazının Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Türkmənistanın qaz kəmərlərini sadəcə Sangaçala çatdırması tələb olunur. Və bunula da Türkmənistan qazının Avropa bazarlarına çatdırılması təmin olunmuş olar. Rusiya və Ukrayna arasında qaz tranziti ilə əlaqədar baş verən konfliktən sonra Azərbaycanın Avropa bazarları üçün tranzit ölkəsi kimi əhəmiyyəti daha da artmışdır. Avropa enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın daha önəmli tranzit ölkə mövqeyi tutması Azərbaycan-Qazaxstan və Azərbaycan-Türkmənistan arasında Trans Xəzər Boru Xətti Layihələrinin reallaşması nəticəsində gerçəkləşə bilər. Lakin hələlik Türkmənistan və Azərbaycan arasında Xəzərin bölgüsü ilə bağlı problemlər həllini tapmadan bu layihələrin həyata keçirilməsi ləngiyir. Bundan başqa İran və Türkiyə Xəzərin dibi ilə hər boru xətlərinin çəkilməsinə süni əngəllər yaradaraq bu layihələrin reallaşmasına mane olurlar.

Regionda reallaşan enerji layihələri Azərbaycanın İKT sektorunda innovasiya yönümlü sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan işlərə güclü təkan verə biləcək amillərdən biri sayıla bilər. Azərbaycanın informasiya tranzit imkanlarından səmərəli istifadənin təşkilində enerji layihələrinin böyük potensialından yararlanmaq çox vacib məsələdir. Belə ki, enerji layihələrinin regionda inkişafı rabitə və İT sahəsinə investorların cəlb olunmasına, yerli istehsalın və xidmətlərin inkişafına və bu sahədə ixrac potensialının güclənməsinə müsbət təsiri artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

Ali və orta məktəblərin İnternet şəbəkəsinə qoşulmasına geniş imkanlar yaradan NATO-nun Elmi Programının “Virtual İpək Yolu” layihəsi, Qafqaz ölkələrinin dəmir yolları üçün fiber-optik kabel sistemi (TRACECA layihəsi), BP-nin Bakı- Tibilisi-Ceyhan neft kəməri boyunca fiber-optik kabel və “AzNet” layihələri regionda həyata keçirilən enerji layihələri ilə birlikdə Azərbaycanın Avrasiyada siyasi və iqtisadi çəkisinin nəzərə

çarpacaq dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin əksər hissəsini əhatə edən və uzunluğu 1161 km olan Trans-Asiya-Avropa (TAE) fiber-optik kabel majistralı respublikanın bölgələrini vahid şəbəkədə birləşdirməyə şərait yaratmaqla Qafqaz və Transxəzər regionunda İKT məhsullarının ixracatı üzrə Azərbaycanın regional mərkəzə çevrilməsinə geniş imkanlar açmışdır. İnformasiya texnologiyaları üzrə azad iqtisadi zonanın-İT Texnoparkın yaradılması ideyası da məhz ölkədə iri enerji layihələrinin uğurla həyata keçirilməsindən sonra gündəmə gəlmişdir və bu istiqamətdə ciddi işlər aparılır.

Region ölkələrinin heç biri potensialı təkbəşinə reallaşdırma bilməz. Uzunmüddətli iqtisadi uğurlara nail olmaq üçün əməkdaşlıq zəruridir. Yəni, bu uğur yalnız təbii resurslardan asılı deyildir. Azərbaycanın nadir coğrafi mövqeyi, yüksək təhsil almış işçi qüvvəsi vardır. Avropa qitəsinə, yaxud Asiya regionuna baxsaq, görürük ki, iqtisadi, sosial sahələrdə uğurlar əldə etmək üçün mütləq etibar və uzunmüddətli əməkdaşlıq şəraitində birgə səylər göstərilməlidir.

2013-cü ildə Bakıda “Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın gələcəyi ilə bağlı strateji dialoq” mövzusu ilə bağlı keçirilmiş Dünya İqtisadi Forumu (Davos Forumu)nda Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxış edərək demişdir, “Bizim çox əlverişli coğrafi mövqeyimiz vardır. Lakin infrastruktur olmadan bu mövqenin böyük əhəmiyyəti yoxdur. Təbii sərvətlərimiz vardır, karbohidrogenlərimizin nəql edilməsi üçün şaxələndirilmiş şəbəkə yaratmışıq. Çünki Azərbaycanın açıq dənizə çıxışı yoxdur. Buna görə də neft və qazımızı nəql etmək üçün boru kəmərlərini çəkməli idik. Bu, 1990-cı illərin sonunda və bu əsrin əvvəlində qarşımızda duran ən böyük vəzifələrdən biri idi. Bu vəzifə uğurla icra edildi. Hazırda bizim şaxələndirilmiş boru kəmərləri şəbəkəmiz vardır. Azərbaycanın neft və qazını beynəlxalq bazarlara və Avropa bazarlarına çıxaran 7 neft-qaz boru kəməri mövcuddur. Eyni zamanda, Azərbaycan karbohidrogenlərin nəqlində Xəzər dənizinin digər sahilində yerləşən tərəfdaşlarımız üçün tranzit rolunu oynamağa başlamışdır.” [56]

3.2 Xəzər və Mərkəzi Asiya region ölkələrinin geoiqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətləri

Ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını, onun iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək dövlətin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Qloballaşma prosesinin genişləndiyi şəraitdə Mərkəzi Asiya və Xəzəryanı ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanması zamanı, hər şeydən əvvəl, sözügedən ölkələrin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına təsir edən xarici və daxili amillərin iqtisadi təhlükəsizlik sistemində təsirinin qiymətləndirilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır.

Bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, o cümlədən Xəzəryanı və Mərkəzi Asiya ölkələrində dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi vəzifəsi də onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri əsaslarının dəyişən mühitə uyğun olaraq işlənilib təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Bu ölkələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və onların müasir durumu sözügedən sahədə dövlətin vəzifəsini daha da artırır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin dövlət strategiyası dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasət çərçivəsində reallaşdırılır. Bu siyasət vətəndaşların iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyinə, vətəndaşların azad və təhlükəsiz yaşamasını təmin etməyə yönəldilməlidir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi strategiyası dövlətin təhlükəsizlik sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan və dörd Mərkəzi Asiya ölkəsinin növbəti iki il ərzində ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, əhalinin qidalanma səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə mühüm addımlar atılacağı gözlənilir.

Azərbaycanda və 4 Mərkəzi Asiya (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan) ölkəsində növbəti iki il ərzində (2015-2017-ci illər) həyata keçiriləcək layihənin ümumi məqsədi ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, əhalinin qidalanma səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ixracı sahəsində siyasətlərin təkmilləşdirilməsi və əsas fitosanitar məsələləri sahəsində milli potensialın gücləndirilməsidir. [59]

"Azərbaycan - 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar yaratmaq, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın intellektual texnoloji səviyyəsinin artırılması, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi əsas istiqamətlərdəndir.

2020-ci ilədək iqtisadiyyatın həcmi iki dəfə artırmaq və inkişaf səviyyəsinə görə dünyanın ilk 50 ölkəsi qrupuna daxil olmaq Azərbaycanın əsas strateji hədəflərindəndir. Maliyyə naziri Samir Şərifov bildirib ki, iqtisadi-sosial inkişaf proqnozları nikbindir və qarşıdakı dövrdə ÜDM-in illik 5-6%-lik artımına nail olmaq mümkündür.[49]

Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsinin aradan qaldırılması istiqamətində xüsusi dövlət proqramı hazırlanıb və artıq reallaşma mərhələsinə qədəm qoyub . Belə ki, son illər nəhəng layihələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi ölkəmizin hərtərəfli inkişafının yüksək dinamikasından xəbər verir.

Hörmətli prezidentimiz cənab İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində işsizlik səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş və 5,% (rəsmi) təşkil etmişdir, yoxsulluq 5.1% enmişdi.

2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-in real artım tempi 3.7% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 40.7 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 4275.2 manat (4281.7 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Maliyyə nazirinin sözlərinə görə, son 10 ildə Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 3 dəfədən çox artıb və 11 ayın nəticələrinə görə, 52,1 milyard manat (67 milyard dollar) təşkil edir. Sosial-iqtisadi siyasətin əsas prioriteti iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və regionlardakı iqtisadi potensialın üzə çıxarılması, bu sahəyə investisiya qoyuluşunun sürətləndirilməsindən ibarətdir. İqtisadi ssenarilərə əsasən, yaxın onillikdə iqtisadiyyatın artımında qeyri-neft sektoru dominant olacaq və ümumi daxili məhsulun əsas dinamikası da məhz bu sahənin hesabına təmin ediləcək. Ümumilikdə, 2020-ci ilə kimi adambaşına düşən ÜDM-in 9 min manata catacağı proqnozlaşdırılır. Ümumi daxili məhsulun strukturunda artım dinamikası, əsasən, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına baş verəcək. [49]

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı istənilən səviyyədə deyil. Neftdən asılılığımız ölkənin valyuta ehtiyatlarını azaldır, manatı dəyərdən salır. Ölkə iqtisadiyyatının lokomotivi olan və daha qabaqcıl hesab edilən bank sisteminin ağır vəziyyətdə olması da bu halda özünü daha aydın göstərir.

Son 1 ildə (yanvar-noyabr) xarici ticarət 10 milyard, valyuta ehtiyatı 8.7 milyard, ÜDM istehsalı 3.6 milyard dollar azalıb.(01.01.2016)

Respublikamızda inflyasiyanın yaranmasına bu günki gündə bir tərəfdən ümumdünya iqtisadiyyatında baş verən deformasiya olduğu halda, digər tərəfdən qiymət artımının əsas səbəblərindən biri, məmurların himayəsində olan süni inhisarçılıq, sərbəst idxalın olmaması, sağlam rəqabətin olmaması və digər amillərdir.

2014-cü cari ilin oktyabrında Qazaxıstanda əvvəlki aylarla müqayisədə inflyasiya 0,4% təşkil edib. İlin əvvəlindən 2013-cü ilin dekabrı ilə müqayisədə (2014-cü ilin oktyabrı) qiymətlər 6,3% artıb. Bununla yanaşı, ərzaq məhsullarının qiyməti 6,1%, qeyri-ərzaq məhsullarının qiyməti 7,3%, xidmətlərin qiyməti isə 5,6% bahalaşıb.

Qazaxıstan Mərkəzi Bankı, 2015-ci ildə dünyanın ən volatıl pul vahidi olan tengəni sakitləşdirmək üçün faiz dərəcəsini artırmaq qərarı vermişdir. Tengə, avqustda sərbəst dalğalanan bir valyuta məzənnəsinə keçid etməsilə tarazlıq tapmaqda çətinlik çəkirdi.

Qazaxıstan Mərkəzi Bankı, şirkətlərin Çin və Rusiya ilə rəqabət edə bilmələrinə yardımçı olmaq üçün sabit məzənnə rejimini "üzən" məzənnə rejimi ilə əvəz etmişdir. Həmin tarixdən bəri Mərkəzi Bank pul vahidindəki dalğalanma ilə mübarizə aparır.

Ölkənin pul vahidi 20 Avqustda keçirilən devalvasiyadan bu yana ən böyük azalmanı qeyd edib. Tengə 20 Avqustda dollar qarşısında 22 faiz dəyərdən düşmüşdü. 1 ABŞ dollarının qiyməti 198 tengədən 259 tengeyə qədər qədər artdı. [61]

Devalvasiyanın bir neçə uzunmüddətli neqativ faktorlarını qeyd etmək olar.

- ✓ İlk faktor – ixracat malları olan neft və metalların qiymətlərində eniş beş il ərzində davam edə bilər.
- ✓ İkinci, Qazaxıstan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrə sərmayələrin həcmi azalacaq.

- ✓ Üçüncü – xarici tərəfdaşlar (xüsusilə də Çin və Rusiya) tərəfindən tələbatın azaldığından, Qazaxıstanın yerli müəssisələrinin bazarının daralması müşahidə olunur.

Tengenin inlfyasiyasını da müəyyən çərçivədə qoruya bilmək üçün QMB sərt kredit-pul siyasəti yürütməli olacaq. Qazaxıstan hökuməti bu məsələdə Kanada və Avstraliya təcrübəsini istifadə edəcəklərini açıqlayıb.

Tengenin ardınca 2015-ci ilin avqustunda Qırğızıstan somunda da devalvasiya müşahidə olundu. Somun kursu bir saat ərzində kəskin səviyyədə endi. Bir dolların kursu 62 somdan 65-ə qədər qalxdı.

Rusiyadakı iqtisadi tənəzzül və neft qiymətlərinin aşağı olması Qafqaz və Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatlarına öz təsirini göstərir. BVF bu region üçün 2016-cı ildə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 4, 2 faizə çatacağı proqnozunu verib.

BVF iqtisadçları bu regionu şərti olaraq hidrokarbon ixracatçılarına (Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan) və neft-qaz idxalçılarına (Ermənistan, Gürcüstan, Qırğızıstan və Tacikistan) bölürlər.[62]

Rusiyanın Ukraynaya təcavüzündən sonra region dövlətlərinin milli təhlükəsizliyi, global təhlükələrə qarşı mübarizə, Avropaya inteqrasiya, enerji siyasəti, Əfqanıstan müharibəsindən sonra regionda münasibətlər, Rusiya dominantlığına qarşı birgə çağırışlar, iqtisad-ticarət əlaqələri, nəqliyyat infrastrukturunun qurulması regionda iqtisadi təhlükəsizliyin əsas amilləri olmuşdur.

Mərkəzi Asiya ölkələri Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın burada təhlükəsizlik, enerji münasibətləri, nəqliyyat sahəsində ümumi maraqları vardır.

Regionda keçid dövrü başa çatmaqdadır və status-kvo dəyişir. Bu Rusiyanın dominantlığının başa çatması deməkdir. Belə bir zamanda Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz ölkələri və Türkiyə regional mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün təhlükəsizlik, iqtisadi və mədəni sahədə qarşılıqlı etimada əsaslanan uzun müddətli perspektivləri olan əməkdaşlıq qurmalıdır. Bu dövlətlər həm də beynəlxalq təşkilatlarda səylərini birləşdirməlidir.

Effektiv təhlükəsizlik regional əməkdaşlığın əsasını təşkil edə bilər. NATO-Qafqaz, NATO-Mərkəzi Asiya əməkdaşlığını Rusiya özü üçün əsas təhlükə sayır. Artıq Daşkənddə də NATO-nun ofisi açılıb. Belə ki, Rusiya-Ukrayna münaqişəsi region dövlətlərini Avrasiya İttifaqı ilə Avropa təhlükəsizliyi arasında seçim etməyə məcbur etdi. Amma region dövlətləri də NATO-ya inteqrasiyanın Rusiya təhlükəsinə qarşı birlik və ya milli təhlükəsizlik platforması olmasını ayırd etməlidir.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu regionun ticarət-iqtisadi əlaqələrinə yeni təkan verir. Lakin Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Azərbaycan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin zəif olduğu, bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlərin görülməsi, birgə biznes forumların, iqtisadi layihələrin, investisiyaların təşviqi vacib amillərdəndir.[63]

Xəzərətrafi ölkələr içərisində ən əhəmiyyətli geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrategi mövqə məhz Azərbaycana məxsusdur.

Geoiqtisadi dəyərinə görə Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu yeni neft strategiyası və transmilli enerji-nəqliyyat-kommunikasiya layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanı dünyanın aparıcı dövlətləri və şirkətləri üçün cəlbedici tərəfdaşa çevirmişdir. Onun əsas dəyəri həm də yalnız neft-qaz sektoru ilə məhdudlaşmamış, keçən illərdə yürüdülmüş düzgün iqtisadi inkişaf strategiyası ölkəni ümumilikdə Avrasiyanın dinamik inkişaf edən ölkəsinə, iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni mərkəzinə çevirmişdir.[23]

Hazırda Azərbaycan Xəzər dənizinin digər sahilində yerləşən Qazaxıstan və Türkmənistanla birlikdə üçüncü minillikdə Avropanın artan enerji tələbatının ödənilməsi və dünyada enerji təhlükəsizliyinin təminatı sahəsində “ən əlverişli və ümidverici alternativ tərəfdaş” hesab olunur.

Regionda İran üzərindən sanksiyaların qalxması yeni dəmiryolu və enerji layihələrinin işlənməsi üçün zəmin yaradıb. Belə olacağı təqdirdə, Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstanın da əhəmiyyəti və rolu artacaq. Əsas oyunçu isə Çin və onun kapitalı olacaq.

SWIFT beynəlxalq banklararası tranzaksiya sistemi (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) İranın iri özəl banklarından biri olan "Iran's Day Bank"a tətbiq etdiyi sanksiyaları aradan qaldırıb.

Avropa İttifaqı tərəfindən İrana qarşı tətbiq olunan sanksiyalar nəticəsində 2012-ci ilin əvvəlindən etibarən SWIFT İran bankları ilə əməkdaşlığa son qoyub. Bunun nəticəsində İranda 30 kredit təşkilatı dünya bank sistemindən təcrid olunub. "Iran's Day Bank" ölkədə dünya bank bazarına qayıdan ilk bank olub.

Hələ 2015-ci il iyulun 14-də Vyanada İranla "Altılıq" ölkələri arasında əldə edilmiş nüvə sazişində Tehranın nüvə razılaşmasının şərtlərinə əməl edərsə, Aİ-nin onun üzərindən iqtisadi və maliyyə sanksiyalarını qaldıracağı bildirilirdi.

2016-cı ilin yanvarın 16-da Vyanada aparılan yekun nüvə danışıqları isə İranın siyasi və iqtisadi tarixində yeni səhifə açdı. Uzun illərdir bu ölkəyə tətbiq edilən beynəlxalq sanksiyalar ləğv edilib.

Sanksiyalardan sonra artıq İran iqtisadiyyatı üçün xüsusi inkişaf dövrünün başladığını demək olar. Çünki iri neft istehsalçısı olmaqla yanaşı, İran həm də dünyanın ən böyük sement, eləcə də, püstə, zəfəran və kürü ixracatçısıdır. Ticarət əlaqələri üçün vacib dəyişikliklərdən biri olan beynəlxalq SWIFT sisteminə qoşulması da təmin edildiyi halda, İran banklarının və şirkətlərin global bazarlarda iştirak məsələsi də həll ediləcək ki, bu da ölkənin ümumi iqtisadi mühitinə müsbət təsirini tezliklə göstərəcək.[41]

İran üzərindən sanksiyaların ləğvi bazarlarda neft artıqlığını daha da artırmağa bilər. Sanksiyalar tətbiq edildiyi üçün neft quyularını dondurmaq dövlətlərə sərflənmədiyi üçün belə hallarda ölkələr nefti hasil edib anbarlarda saxlayırlar. Hazırda İranın da anbarlarda təxminən 40 – 50 milyon barrele yaxın nefti var. Həmin "qara qızıl" emal olunub və tankerlədə ixrac edilmək üçün gözlənilir. Bazara bu qədər neftin çıxarılması isə qiymətlərə də təsirsiz ötürməyəcək.

İran illik neft hasilatını 4 milyon barrele qaldırmaq niyyətindədir. Hazırda 3 milyon barrele yaxın neft istehsal edən İran bunun 1.5 - 2 milyon barrelini bazara çıxarır. 2016-cı ilin sonuna qədər İranın hər gün əlavə 500 min barrele neft hasil edəcəyi gözlənilir.

Sanksiyaların ləğvindən sonra İran iqtisadiyyatının bir neçə dəfə güclənəcəyi proqnozlaşdırılır.

İranın Səudiyyə Ərəbistanı ilə açıq qiymət rəqabəti ona sanksiyalar tam ləğv edilməsə belə, bazarda sərbəst hərəkət imkanı yaradır. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı nefti 25

dollara təklif etdiyi halda, İran onu 24 dollara satacaq. Neftin qiymətinin enməsi isə Azərbaycanda daxil olmaqla bir çox dövlətlərin gəlirlərini kəskin şəkildə azaldıb.

Artıq bəzi neft ölkələri 2016-cı il üçün qənaət planı hazırlayıblar. Qazaxstanın prezidenti Nursultan Nazarbayev “mümkün olan hər yerdə” qənaət etməyin zəruri olduğunu hələ 2015-ci ilin əvvəllərində bildirdi. Məmurların sonradan verdiyi açıqlamalara əsasən ezamiyyət və nümayəndəlik xərcləri, o cümlədən təmir və analitik araşdırmaların keçirilməsi üçün tələb olunan xərclər də azaldılıb. 2015-ci ilin yayında Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədov xalq təsərrüfatı mallarının idxalına sərf edilən xərclərin azaldılmasına dair təlimat verib.[43]

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Son illər Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, ən nüfuzlu təşkilatlarda layiqincə təmsil olunması, siyasi sahədə böyük nailiyyətlərin qazanılması, Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətləri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı və digər uğurlarla zəngin olmuşdur.

Sözsüz ki, bu uğurlara Prezident İlham Əliyevin ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasına əsaslanan düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti nəticəsində nail olmaq mümkün olmuşdur. Ölkəmiz son 10 ildə, yəni, tarix baxımından qısa müddət ərzində sıçrayışlı iqtisadi inkişafa nail olmuş, bütün sahələrdə köklü islahatlar apararaq mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçidi başa çatdırmış, böyük transmilli layihələrin təşəbbüskarı və aparıcı iştirakçısı olmuş, kosmosa peyk çıxaran dövlətlər sırasına qoşulmuş, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ölkəmizin dinamik sosial-iqtisadi inkişafı Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının gücləndirilməsi, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı, beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi siyasətə uyğun olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir.

Yaradılmış əlverişli biznes və investisiya mühiti nəticəsində indiyədək ölkə iqtisadiyyatına 180 milyard dollara yaxın investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da yarısı xarici investisiyalardır. Adambaşına düşən xarici investisiyaların göstəricilərinə görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu transmilli layihələr Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Cənubi Qafqaz qaz kəməri vasitəsilə Xəzər dənizinin enerji resursları region ölkələrinə və Avropaya nəql edilir. Transanadolu və Transadriatik qaz kəmərləri isə enerji əməkdaşlığımızı genişləndirərək Azərbaycanı Avropanın böyük təbii qaz təchizatçılarından birinə çevirəcəkdir.

2. Bununla yanaşı, tranzit imkanlarının reallaşması üçün böyük layihələr həyata keçirilməkdədir. Bu istiqamətdə Beynəlxalq Dəniz Limanının və gəmiqayırma zavodunun tikintisi, TRASECA və Şimal-Cənub dəhlizləri çərçivəsində magistral yolların yenidən qurulması, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin həyata keçirilməsi, son 10 il ərzində 6 beynəlxalq hava limanının istifadəyə verilməsi Azərbaycanı Avrasiya nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyətli halqasına çevirir.

3. TAP, TANAP, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələri, Şimal-Cənub, Şərq-Qərb magistral avtomobil yolları, yeni hava limanları, geniş turizm infrastrukturunu ilə bağlı təbliğatın aparılması Azərbaycanın artan tranzit və turizm imkanlarından xarici tərəfdaşların faydalanması işinə öz müsbət töhfəsini verəcəkdir.

4. Ölkəmizin gələcək inkişafının davamlılığının təmin edilməsi üçün təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında çox iddialı, eyni zamanda, real hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, 2020-ci il üçün neft amilindən asılılıq minimuma endiriləcək, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ÜDM 2 dəfə artırıla bilər.

5. Həyata keçirilən iqtisadi siyasətin ən mühüm istiqamətlərindən biri xarici investisiyaların, qabaqcıl texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasıdır. Ölkədə bərqərar olmuş siyasi və makroiqtisadi sabitlik, investorların hüquqlarının etibarlı qorunması, əlverişli coğrafi mövqe, zəngin təbii ehtiyatlar, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi Azərbaycanı xarici investisiyalar üçün ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirmişdir. Bu günədək Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə xarici dövlətlər arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında 46 saziş imzalanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) xarici ölkələrdə Azərbaycanın investisiya mühitinin tanıtılması, xaricə ixracın təşviqi ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər həyata keçirməkdədir. Təkcə 2014-cü ildə beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı ilə 119-u ölkəmizdə, 77-si isə xaricdə olmaqla ümumilikdə 196 biznes forum, sərgi, konfrans və digər işgüzar tədbirlər təşkil edilmişdir.

Bu tədbirlər sırasında 2014-cü ilin 23-24 iyun tarixlərində Qəbələdə keçirilmiş V Azərbaycan-Rusiya Regionlararası Forumu xüsusi vurğulanmalıdır. Rusiya Federasiyasının

regional inkişaf nazirinin rəhbərliyi ilə 300 nəfərlik nümayəndə heyətinin, habelə Azərbaycanın rəsmi şəxslərinin və biznes dairələrinin iştirak etdiyi tədbirə ümumilikdə 700-ə yaxın şəxs qatılmış, müxtəlif mövzuları əhatə edən 8 "dəyirmi masa" keçirilmiş, 11 sənəd imzalanmışdır.

Qarşılıqlı investisiya fəaliyyətinin təşviq edilməsi istiqamətində işlər daha da gücləndirilməkdədir. Əlverişli mühitin yaradılması üçün aşağıdakıları **təklif** edə bilərik:

1. İlk növbədə, investorlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən investisiyaların qarşılıqlı qorunması, təşviqi;
2. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan hüquq-müqavilə bazasının yaradılması;
3. Yaxşı idarəetmə, şəffaflıq, proqnozlaşdırma və iqtisadi açıqlıq;
4. Biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, əlverişli vergi siyasəti və s.

Son 10 ildə iqtisadiyyatımız 3 dəfə artıb və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinə görə 2014-cü ildə təşkil olunmuş Davos İqtisadi Forumu Azərbaycanı dünyada 39-cu yerə layiq görüb. Bu, əsasən islahatların və təbii sərvətlərimizin düzgün istifadə edilməsi, insan kapitalına və infrastruktura yenidən sərmayələrin qoyulması və biznes imkanlarının yaxşılaşdırılması sayəsində mümkün olub.

6. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı daim diqqətdə olan məsələlərdəndir. Belə ki, yerli məhsulların xaricə, o cümlədən qeyri-ənənəvi bazarlara ixracının genişləndirilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər görülür. Dövlət başçısının bu istiqamətdə tapşırıqlarına uyğun olaraq, dövlət dəstəyi ilə potensial ixrac ölkələrində logistik mərkəzlərin yaradılması üzrə işlər görülür. Artıq Qazaxıstanın Aktau şəhərində logistik mərkəzin tikintisində başlanmışdır.

7. Xəzər hövzəsi regionunun dövlətləri, öz iqtisadi inkişafını bu və ya digər dərəcədə dənizin və ona bitişik zonanın karbohidrogen potensialı ilə bağlayırlar. Xüsusən üç türkdilli dövlət - Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan iqtisadiyyatlarının şaxələndirilməsində bu resursların əhəmiyyətinə istinadları yetərlidir. Bundan irəli gələrək, dövlətlər müvafiq təbii resursların hasilatını həyata keçirir və onun daşınması üzrə nəqliyyat-logistika infrastrukturuları formalaşdırmışlar. Eyni zamanda, Xəzərdən keçəcək

digər neft-qaz kəmərlərinin layihələri də işlənməkdədir. Bu sırada daha unikal sayılan Türkmənistanın qaz resursları ilə bağlı TransXəzər marşrutudur ki, onun da texniki-iqtisadi əsaslandırması üçün zəruri olan vəsait ABŞ tərəfindən ayrılmışdır. Lakin bu çevrədə status məsələsinin açıq qalması geniş faydalanma çətinlikləri, əməkdaşlıq problemlərini ortaya qoyur. Məsələ məhdudiyyət yaratma kəskinliyi ilə daha çox karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılmasında göstərir. Xəzərin dəniz və göl fərqlilikləri üzrə təhlili qiymətləndirmələr bir daha əsaslandırır ki, Xəzər beynəlxalq sərhəd gölüdür və onun status problemi sahiləyi ölkələrlə bağlı mənsubiyyət dərəcəsi ilə əlaqələndirilməlidir.

8. Hazırda Xəzərin yekun hüquqi statusunu müəyyən edəcək Konvensiyanın razılaşdırılması məqsədi ilə işçi qrupların görüşləri davam etdirilir. Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının növbəti zirvə toplantısının 2016-cı ildə Türkmənistan paytaxtı Aşqabad şəhərində keçirilməsi razılaşdırılıb. Bu sammitdə Xəzərin statusu ilə bağlı yekun yekdil qərarın əldə olunacağı gözləntilərindən danışılır. Günün reallığı ondan ibarətdir ki, Xəzəryanı dövlətlərin bu sahədəki mövqeləri həm fərdi və həm də qruplu formada müxtəlif aspektlidir. Bu kontekstdə ümumi olanları da yetərli hesab etmək mümkündür. Reallıq isə aşağıdakı ümumiləşdirilmiş yanaşmaları yəqinləşdirir:

Azərbaycan beynəlxalq konvensiyalara uyğun olaraq Xəzərin səthi və dibinin orta xətt boyunca 5 sektorlar bölünməsinin tərəfdarıdır və sahildən 25 dəniz mili məsafədə daxili milli sektorların yaradılmasını istəyir. Azərbaycan bu yanaşmada Rusiya və Qazaxıstanla ortaq mövqe sərgiləyir. Bu isə o deməkdir ki, dənizdə sərhədləri yalnız Azərbaycan və Qazaxıstanla olan Rusiya Xəzərdə sərhədləri müəyyən olunmuş yeganə ölkə olaraq çıxış edir. Dənizin dibinin orta xətt boyunca bölünməsinə son illərdə müəyyən qədər Türkmənistan da dəstəkləyir. Lakin onun Azərbaycanla bir sıra məsələlərdə, o cümlədən “Kəpəz” yatağına görə mübahisələri yekun nəticənin əldə olunmasını əngəlləyir. Status məsələsində ən radikal mövqe isə İrana məxsusdur. O, sərhədlərin yalnız bütün tərəflərin razılığı əsasında müəyyən olunmasını dəniz dibi və səthinin, o cümlədən mineral resurslarının birgə istifadə olunmasını təklif edir. Bu yanaşmalar göstərir ki, Xəzəryanı 5 ölkədən 3-ü Xəzərin orta xəttinin müəyyənləşdirilməsinin və onun sektorlara bölünməsinə,

2 dövlət isə digər bir metodu təklif edir. Formal çevrədən yanaşdıqda, Azərbaycan çoxluqda olan cinahda qərar tutur və bu vəziyyət ona müəyyən üstünlüklər yaradır. Bütün bunlar isə ümumi reallığı əks etdirir və bu baxımdan bizim təhlilin yekunu olaraq sektorial bölgü daha əsaslı şərtləndirilir. Bununla belə, Xəzərlə bağlı problemlər yalnız 5 dövləti ortaq məxrəcə gətirən hüquqi statusla tamamlanmır. [35]

Beynəlxalq aləm Xəzər hövzəsi və Mərkəzi Asiyanın regional problemlərinin, bu məkanda reallaşdırılan əksər transmilli layihələrin və s. həllində ilk növbədə Azərbaycanın mövqeyini əsas götürür və onunla hesablaşmaq məcburiyyəti ilə üzləşirlər. Azərbaycan Avropa və Asiyanın nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin və neft-qaz ixracatı marşrutlarının üzərində yerləşir. Dünyada önəmli rol oynayan dövlətlərlə geoiqtisadi münasibətlərin taktikasının düzgün müəyyənləşdirilməsi, neft-qaz ixracı marşrutlarının şaxələndirilməsi və səmərəli istifadəsinin təşkili, xarici aləmlə mövcud nəqliyyat-tranzit əlaqələrinin genişləndirilməsi, yeni satış bazarlarının axtarılması və mənimsənilməsi ölkəmizin 2020-ci ilədək reallaşdıracağı əsas geosiyasi və geoiqtisadi vəzifələr sırasına daxildir.

Dissertasiyanın əsas məqsədlərindən biri Xəzəryanı və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji qaynaqlarının bölgə və dünya ölkələri üçün əhəmiyyətini araşdırmaqdan ibarətdir. Xəzər hövzəsinin zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması qloballaşan və getdikcə enerjiyə tələbatı artan dünyada bu bölgənin iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini artırmaqdadır. İlk olaraq Azərbaycan, öz enerji siyasəti və iqtisadi mənfəətləri istiqamətində, neft və təbii qaz yataqlarının işlənməsi və əldə edilən məhsulların ixracatının reallaşdırılması istiqamətində addımlar atmışdır. Bunun ardından Mərkəzi Asiyanın neft-qaz resursları ilə zəngin ölkələri enerji layihələrində iştirak üçün iqtisadi mənafeələri istiqamətində müəyyən işlər görməyə başlamışlar. Avropa ilə Asiya qitələrinin arasında tranzit rolunda çıxış edən Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatçısı və ixracatçısı kimi yalnız region ölkələrin deyil, həm də bütövlükdə Avropa və Asiyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Dissertasiyada sadalanan Xəzərin sahib olduğu neft ehtiyatlarının miqdarını, Avropa və Amerika şirkətlərinin bölgəyə marağını, Rusiya və İranın məsələyə yaxınlaşma tərzini nəzərə alsaq Xəzər neftinin Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində ana başlıqlardan biri olduğu görülməkdir. Ona görə də bu ölkələrin Xəzərin təbii sərvətləri ilə əlaqədar startegiyalarını düzgün seçmələri ümumilikdə Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazın inkişafı adına həyati önəm daşdığı nəticəsinə gəlinmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана, Москва, Известия 2003
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı 2005.
3. Araz Aslanlı - Geosiyasi Rəqabət və Geoiqtisadi Maraqlar Zəminində Xəzər Hövzəsinin “Qordi Düyünü”, 2014
4. Süleyman Sırrı TERZIOĞLU - HAZAR’IN STATÜSÜ HAKKINDA KIYIDAŞ DEVLETLERİN HUKUKSAL GÖRÜŞLERİ. 2008
5. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabat.
6. Həsənov S. Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi. Bakı, Elm 2002.
7. Kadysheva A. Legal status of the Caspian Sea: history and present. European Journal of Business and Economics, Volume 6, 2012.
8. BP Statistical Review of World Energy, June 2015.
9. Nermin Zahide AYDIN. Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset , KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi / (2) 2012, s 209 2.
10. Caucasus and Central Asia in the Globalization Process. Qafqaz və Mərkəzi Asiya enerji layihələri.2007,s358,364
11. Eli Hesenov .Hazar-Karadeniz havzasında enerji politikaları, 24 may 2012 , ss 1- 2 3.
12. HAZAR WORLD , TANAP’IN önemi Avropa Parlamentosunda tartışıldı, april 2014 sayı 17 , s 18
13. Жильцов С.С. (2013). Каспийское море. Энциклопедия. М.: Восточная книга (Восток-Запад, Муравей), 560 с. (Jiltsov S.S. (2013). Xəzər dənizi. Ensiklopediya. M.: Şərq kitabı (Şərq-Qərb. Muravey), 560 s.)
14. Нефть Баку ключ к победе. (2015). Под руководством академика З.Самедзаде Баку: “LETTERPESS”, 440 с. (Bakı nefti qələbənin açarı. (2015). Akad. Z.Səmədžadənin rəhbərliyi ilə. “LETTERPESS”, 440 s.)

15. UNCTAD (2014) World Investment Report 2014: Towards a New Generation of Investment Policies. New York — Geneva: United Nations. Additional web tables available at:<http://www.unctad.org>.
16. Мониторинг взаимных инвестиций в СНГ-2014, ЕАБР
17. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası
18. Прикаспийский регион: стратегическое значение пространства и нефти. «Центральная Азия и Кавказ». 2001, №3
19. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi “Azərbaycan respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”, Bakı 2013
20. Xəzər gələn il 5 yerə bölünəcək
<http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&cid=2&nid=357750>
- 21.http://www.oilfund.az/az_AZ/layiheler/baki-tbilisi-ceyhan-esas-ixrac-boru-kemeri.asp -Azərbaycan Neft Fondu, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri
- 22.http://www.bp.com/az_az/caspian/operationsprojects/ACG.html BP Azərbaycan
23. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/57088> Azərbaycan Respublikasının müasir dünyadakı vəziyyəti və geosiyasi mövqeyi
- 24.<http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/37422> ABŞ Xəzər dənizinin enerji ehtiyatları ilə bağlı hesabat yaymışdır
- 25 <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&cid=2&nid=365894> İrandan xarici şirkətlərə gözlənilməz təklif
- 26 <http://publika.az/p/15138> Xəzərin hüquqi statusu: Kim nə istəyir?
27. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/39495>
“Cənub qaz dəhlizi” Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında rolunu artıracaq. Anar Yusifoğlu
28. http://www.bbc.com/azeri/analysis/2016/01/160114_falling_oil_prices
Ucuzlaşan neft hansı ölkəyə necə təsir edir?

29. <https://www.eia.gov/beta/international/regions-topics.cfm?RegionTopicID=CSR>
Beynəlxalq Enerji Agentliyi. Overview of oil and natural gas in the Caspian Sea region.
- 30 . <http://anl.az/down/meqale/525/2010/noyabr/141345.htm> Ə.Həsənov,
tarix elmləri doktorun 525-ci qəzet.- 2010.- 14 noyabr.- S.8-13. Xəzərin hüquqi statusu məsələsi və Azərbaycanın geoiqtisadi maraqları
31. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/61050>
Beynəlxalq maliyyə qurumlarının Azərbaycana marağı artır
32. <http://sia.az/en/news/fashion/352873-azerbaycanin-ve-regionun-maraqlari-cercivesinde-xezerin-statusu-meselesi> Azərbaycanın və regionun maraqları çərçivəsində Xəzərin statusu məsələsi
33. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&cid=1&nid=362978> Rusiyanın Xəzərlə bağlı yeni planı
34. <http://www.stat.gov.az/source/trade/> Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri.
35. <http://vergijurnali.az/upload/File/2015-4.Hacizade%20E..pdf>
Xəzər hövzəsi regionunun iqtisadi potensialı və ixrac infrastrukturunu
- 36 <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=86> AR MİLLİ MƏCLİSİ. Xəzər dənizinin hüquqi statusu
37. http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/05/150519_azerbaijan_imf
Qafqazın inkişafı "Rusiya və neftə görə yavaşlayacaq"
38. <http://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası, Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli
39. <http://www.biznesinfo.az/observer/infocus/params/ln/az/article/89901>
Standard Poor`s Azərbaycanın investisiya reytingini təsdiqləyib
40. <http://www.tradingeconomics.com/azerbaijan/rating>
Azerbaijan | Credit Rating
41. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&cid=2&nid=369981> İran bankları üçün tarixi mərhələ açılır

42. <http://modern.az/articles/89167/1/> Bütçəsi neftdən formalaşan dövlətlər
43. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&cid=2&nid=369945> İranın neft ixracının Azərbaycanca təsiri
44. http://www.azerbaijans.com/content_1030_az.html
Enerji resurslarının nəqli strategiyası
45. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/55820>
Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri getdikcə genişlənir
46. Mərkəzi Asiya Ölkələrinin Əməkdaşlıq Proqramının Bakıda keçirilən X yubiley Nazirlər Konfransının iştirakçıları ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi
<http://www.president.az/articles/3716>
47. Ölkə Tərəfdaşlıq Strategiyası: Azərbaycan, 2014–2018
<http://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-aze-2014-2018-pa-az.pdf>
48. <http://vergiler.az/art-view/1688/>
Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi yüksək tempə azalır
49. <http://vergiler.az/art-view/2226/>
Azərbaycan inkişaf etmiş 50 ölkə qrupuna daxil olmaq niyyətindədir
50. http://www.azembassy.ir/az/pages.php?id_menu=340
Azərbaycan Respublikasının ilə İran İslam Respublikasındakı Səfirliyi
51. <http://www.president.az/articles/15823> İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirilib
52. <http://www.president.az/articles/10521> İlham Əliyev “Şahdəniz-2” üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması mərasimində iştirak etmişdir
53. <http://sesqazeti.az/az/news/analytics/354624> TAP layihəsi: Azərbaycan dünya miqyaslı qaz ixracatçısına çevrilir
54. <http://xalqqazeti.com/az/news/economy/36045> TAP layihəsi: Yeni dövrün strateji qərarı

55. <http://sia.az/en/news/world/354624-tap-layihesi-azerbaycan-dunya-miqyasli-qaz-ixracatcisina-cevrilir> TAP layihəsi: Azərbaycan dünya miqyaslı qaz ixracatçısına çevrilir
56. <http://www.president.az/articles/7716> İlham Əliyevin Bakıda “Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın gələcəyi ilə bağlı strateji dialoq” mövzusunda Dünya İqtisadi Forumunun açılışında iştirakı.
57. <http://report.az/senaye/azerbaycanin-neft-sektoruna-investisiya-qoyulusu-19-artib/> Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu.
58. <http://www.president.az/articles/3641/print> İlham Əliyev Mərkəzi Asiya Ölkələrinin Əməkdaşlıq Proqramının Bakıda keçirilən X yubiley Nazirlər Konfransının iştirakçılarını qəbul etmişdir.
59. <http://www.azadinform.az/news/a-94712.html> Azərbaycan 4 Asiya ölkəsi ilə ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə çalışır.
60. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=3237:sii2015&catid=121:eig2015&lang=az Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı.
61. <http://marja.az/forex/item/188251-qazax%C4%B1stan-faizi-art%C4%B1rd%C4%B1.html> Qazaxıstan faiz artırdı
62. http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2015/05/150519_azerbaijan_imf Qafqazın inkişafı "Rusiya və neftə görə yavaşlayacaq"
63. <http://anspress.com/index.php?a=2&cid=0&lng=az&nid=300616>

РЕЗЮМЕ

В диссертации были изучены развитие сотрудничества между Азербайджанской Республикой с государствами Каспийского региона и Центральной Азией. Во введении диссертации обоснована актуальность, основные цели и задачи, методология исследования, также научная и практическая значимость работы по вопросам экономической интеграции.

В 1-ой главе диссертации были исследованы развитие отношений, изучена правовая база успешной реализации данного процесса.

Во 2-ой главе работы изучено торговые отношения и двусторонние инвестиционные потоки, энергетические стратегии, а также сотрудничество в транспортировке энергетических ресурсов на мировые рынки. современное состояние внешнеэкономические связи, а также актуальные проблемы отношений.

В 3-ей главе анализируются пути развития сотрудничества и дальнейшее совершенствование нормативно-правовой базы в этой области.

В конце дается конкретные предложения по совершенствованию правового механизма регулирования процесс сотрудничества.

SUMMARY

In the dissertation development of cooperation of Azerbaijan Republic between region states of Caspian and Central Asian have been studied. In dissertation entering the urgency, main objectives and tasks, research methodology, also the scientific and practical importance of work concerning economic integration is proved.

In 1st chapter of the dissertation development of cooperation have been researched, the legal base of successful realisation of the given process is studied.

In 2nd head of work trade relations and double-sided investment stream, strategy of energy, also cooperation of transportation of energy resources in the world market, the current state of external economic relations, also urgent problems of relations is studied.

In 3rd head it is analyzed ways of development of cooperation processes and the further enhancement of its standard-legal base in this area.

In the end it is given specific proposals on enhancement of a legal mechanism of adjustment of cooperation process.